

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1999

Indhold

Grønholt sogn i middelalderen – bebyggelse og fund af Finn Erik Kramer	3
Havnefester i Sletten af Find Christensen	22
Episoder fra valg til Rigsdagen i grundlovens første 65 år af Bent Skov Larsen	30
Lokale kunstnere: Karen Westman af Ernst Tursø	37
Ole Rømer og de lyse nætter i Fredensborg Slotshave af Chr. Gorm Tortzen	39

*Fredensborg-Humblebæk Lokal-
historiske Forening
Redaktion: Find Christensen og
Bent Skov Larsen
Årsskriftet er udgivet med støtte
fra Unidanmarkfonden og Kultu-
relt Udvalg i Fredensborg-Humle-
bæk Kommune
Tryk: Nivås Grafiske Værksted*

Grønholt sogn i middelalderen

- bebyggelse og fund

v/ledende museumsinspektør og arkæolog Finn Erik Kramer, Sophienborg Nordsjællandsk Folkemuseum i Hillerød

I anledning af Middelalderåret 1999 har redaktionen bedt mig skrive en artikel om Grønholt sogn i middelalderen. Ønsket om artiklen er også blevet fremført, fordi Folkemuseet i 1997 har igangsat et forskningsprojekt omkring oldtids- og middelalderbebyggelsen i det nordøstligste Sjælland. Projektet er endnu kun i støbeskeen og forventes at strække sig et pænt stykke ind i det næste årti. Nærværende artikel tilstræber derfor at samle og fremlægge status over vores nuværende viden. Meget undersøgelsesarbejde udestår endnu, før vi kan håbe på at have et rimeligt fyldestgørende billede af områdets historie og forhistorie. Dette kan forskningsprojektet forhåbentligt medvirke til.

At fastlægge Grønholt sogns geografiske udstrækning i middelalderen er ikke helt enkelt, så meget desto mere som at udstrækningen ændrer sig gennem middelalderens godt 500 år (1050-1536). Via et nøjere studie af de skriftlige kilder fra middelalderen, markbøger fra 1600-tallet samt kort fra 1700-tallet kan vi mere end ane sognets udstrækning og udvikling op gen-

nem middelalderen.

I dag er kernen i sognet de tre landsbyer: Grønholt, Lønholt og Sørup. Sørup er kun nævnt i en enkel skriftlig kilde fra den tidlige middelalder og hørte i middelalderen måske slet ikke til sognet, men på trods af dette opnår Grønholt sogn i løbet af perioden en betragtelig størrelse - mere end dobbelt så stor som i dag.

Kilderne tyder på, at Stenholt, som i den tidligste middelalder var en landsby, spiller en vigtig rolle i sognedannelsen, og der er god grund til at antage, at Stenholt i middelalderen hørte under Grønholt sogn. Desværre oplyser ingen

Grønholt voldsted

af de skriftlige kilder noget om Stenholt's sognetilhørsforhold.

Stenholt omtales første gang i de skriftlige kilder ca. 1160, hvor Valdemar I Store tilskøder landsbyen til Esrum Kloster. Landsbyen er ikke præcis stedfæstet, men den har givetvis ligget i Stenholtvangområdet. På bakkedragene øst for Stenholt mølle er de seneste år gjort flere middelalderlige fund, men om nogle af disse kan knyttes til landsbyen Stenholt er usikkert. Om Esrum Kloster nedlægges Stenholtlandsbyen ved vi heller ikke, men klosteret driver efter overtagelsen fortsat landbrug fra stedet, og fra anden halvdel af 1100-tallet som stordrift - grangiedrift. Stenholt Mølle omtales først sent i kilderne - i 1497, men den er sikkert grundlagt af Esrum Kloster længere tilbage i middelalderen - i perioden med grangiedrift.

I tusmørkelandskabet på overgangen fra forhistorisk til historisk tid, det vil sige på overgangen mellem vikingetid og middelalder fornemmer vi ud fra de ældste skriftlige kilder, at kongemagten har ejet betydelige områder i Nordsjælland, det såkaldte kongeleiv. I Valdemartiden ved vi, at størstedelen af kongeleivsgodset fandtes på Sjælland.

Som det skal berettes i det følgende har også Stenholt-Grønholt området været kongeleiv. I Kong Valdemars tilskødning fra ca. 1160 fortælles, at munkene først havde købt Stenholt af nogle selvejerbønder (*bundonibus*) for 6 mrk.

sølv. Kongen påpegede imidlertid, at Stenholt var kongeleiv, og dermed ikke måtte fragå kronen. I brevet fra Valdemar dog al tiltale og stadfæster Esrum's ejendomsret, hvorfor munkene betalte ham 4 mrk. sølv. Det er i øvrigt en af de få gange, hvor vi i de skriftlige kilder kan se, at Esrum Kloster taber i en sag om jordegods - de måtte jo betale to gange for landsbyen. Når klosteret i strids-sager ikke kunne klare sig ved egen eller Guds hjælp hentede man i flere tilfælde med succes støtte fra ærkebisperne, bisperne eller kongerne. Men i Stenholt-sagen var man oppe mod kongen selv og blev således til dels den lille. Helt taber var man dog ikke, for det er faktisk en ulovlighed Valdemar begik. Han havde nemlig ikke ret til at frasælge kongeleiv, da det ikke tilhørte kongen som person, men derimod selve kongembedet.

Omend det er et spinkelt indblik, vi her får i ejendomsforholdene i Nordøstsjælland før de kirkelige institutioner fra midten af 1100-tallet for alvor udvikler sig til store jordbesiddere, ser vi dog to grupper af godsbesiddere: Kongembedet og selvejere. Hertil skal så lægges en tredje jordbesiddergruppe - og sikkert den største: Stormændene eller adelen. I de overleverede kilder har vi imidlertid ingen dokumentation for, at adelen spillede nogen rolle i Grønholt sogn-området før i højmiddelalderen - det vil sige i 1300-tallet.

I Valdemar I den Stores ad-

komstbrev til „landsbyen Stenholt“ står at læse om kongelevet Stenholt's geografiske afgrænsning (oversat fra latin): „grænsen (går) mellem landsbyen *Steinholt* og *Sedorph* (som) strækker sig til *Hoterbeke* derfra til vejen, der går rundt om *Grønholt* mod øst, derfra til *Grønholtesbec*, derfra sydpå til *Scarne*, derfra til *Outewech* og vestpå til *Hoterbeke*, hvor den løber ud i søen...“. Der er tale om en noget nødtørftig beskrivelse, hvor der også er usikkerhed om tolkningen af stednavnene. At udgangspunktet er grænsen mellem landsbyerne Stenholt og Sørup ved Lille Oddebæk (Hoterbeke) er sikkert. En mulig tolkning herefter er så, at den følger vejen vest om Grønholt („som ligger øst for Stenholt“), derfra når frem til den ukendte Grønholtsbæk, derfra går grænsen mod syd til Scarne, som så må tolkes som Grønholt Å's udspring, som er i mosekomplekset Sække-mose/Birkesmose vest for Grønholt. Derfra går den til det ukendte Outewech. Herfra går den så til Hotebeke, som dog næppe kan være Lille Oddebæk, da landsbyen Stenholt så vil have ligget langt mod øst. Der må være tale om Store Oddebæk, som løber ud i Esrup Sø vest for Stenholt Mølle. Vi kan af tolkningen udlede, at Stenholt's jorder havde en betragtelig størrelse. Mod øst ligger grænsen til Grønholts jorder kun ca. 300 meter fra den nuværende Grønholt-landsby. På et kort fra 1700-tallet kan vi se, at grænsen for Grønholts

ejerlav netop lå i moserne Sække-mose/Birkesmose. Selve landsbyen Grønholt lå på dette tidspunkt helt oppe i det nordvestlige hjørne af sine jorder, og denne - fra et driftsmæssigt synspunkt - noget uhen-sigtsmæssige placering kan måske tyde på, at landsbyen tidligere lå længere mod sydøst, mere centralt på sine jorder.

Vejen som beskrives i kilden har muligvis løbet midtvejs mellem de to landsbyer, og altså nogenlunde nord-syd, da den vist ikke beskrives, som løbende øst om Grønholt, men derimod vest om Grønholt, „som ligger mod øst“. I Gammel Grønholts Vang findes bevaret et ret omfattende hulvejssystem. Hulveje findes bevaret i mange af vore skove. De findes på bakkeskråninger og er et resultat af nedslidning, når hestevogne kørte op af skråninger. Hulvejssystemet i Gammel Grønholt Vang løber ca. sydvest-nordøst og dets fortsættelse i terrænet mod syd ville passe med beskrivelsen i Valdemarskødet. Hulveje kan dog kun vanskeligt dateres, og vi ved ikke, hvor gamle hulvejene i vangen er.

Grønholt Å løber fra sit udspring vest for Grønholt mod nordøst og følger sydsiden af Tulstrup Vang. Herfra løber den mod øst og følger i et nu delvist rørlagt forløb nordskellet af Grønholt og Lønholt ejerlav. Efter Skære Mølle kaldes den i dag Langstrup Å og denne løber efter Skære Mølle mod syd, hvor den får forbindelse med Nivåen.

Skære Mølle omtales først i

skriftlige kilder i 1500-tallet, men den har givetvis taget navn efter det vandløb den lå ved, Scarne. Det er derfor rimeligt at antage at hele å-forløbet Grønholt Å-Langstrup Å i middelalderen hed Scarne.

Ved de foreslåede grænser kan vi se, at Grønholt Voldsted lå udenfor. Vi ved, at Kong Knud VI giver breve i 1194 og 1196 „på Grønholt“. De fleste forskere antager, at der med dette „Grønholt“ menes Grønholt Voldsted, og det er da også det mest sandsynlige, selv om vi strengt taget ikke kan vide det. Men denne formodede kongelige besiddelse har sikkert en sammenhæng med den kongelig besiddelse, Stenholt mod vest og muligvis også de andre kongelevs-besiddelser, som omtales i skriftlige kilder fra ældre middelalder, og som lå længere mod nord: Saane, Tømmerup m.fl. Voldstedet må opfattes som et kongeligt, administrativt støttepunkt i området - et støttepunkt, som tilsyneladende bevares også efter, at Grønholt i 1178 (se nedenfor) kommer under Esrum Kloster. Nær voldstedet er „i en i Thulstrup Hegn beliggende Mose“ iøvrigt i 1869 fundet en sammenrullet, middelalderlig ringbrynje med rester af messingringe, som ejeren ikke fik hentet, da han havde brug for den! Selve voldstedet blev stærkt ødelagt af den udgravning, som foretoges på foranledning af Frederik VII. I 1936 blev voldstedet restaureret, og ved oprensning af voldgraven fremkom bygningstømer m.v.

I 1178 stadfæster først Absalon og siden pave Alexander med næsten enslydende formuleringer Esrums jordegods under Stenholt: „Stenholt med dens byer (*villulis*) Grøneholt, Thorthethorp, Sunspialholt, Birsethorp, Mulneholt med skove, enge og fiskevande og andet, der hører til samme steder“.

Esrum Kloster må altså mellem ca. 1160 og 1178 have erhvervet Grønholt. Det skal dog her nævnes, at afgrænsningen af Stenholt-jorderne i Valdemar-skødet fra ca. 1160 er så uklar, at det ikke helt kan udelukkes, at Grønholt var med i denne skødning. En anden tolkning kunne være, at Grønholtsbec er Grønholt Å, Scarne er Langstrup Å og Outewech den øvre del af Nivåen. Skødningen ville således også have omfattet Grønholt og Lønstrup og for de centrale og østlige dele have været identiske med de grænser, vi senere kender for Grønholt sogn. Denne tolkning ville dog medføre, at angivelserne af verdenshjørnene i kilden er ukorrekte - drejet ca. 90°, ligesom Grønholt Voldsted vist også ville blive en del af skødningen. Til gengæld ville det forklare, hvorfor Esrum-munkene måtte betale 4 mrk. sølv ekstra, da skødningen ikke blot omfattede Stenholt, men også Grønholt, Lønstrup og flere andre, nu forsvundne bebyggelser. Vi ved ikke hvem der ejede Grønholt i begyndelsen af middelalderen, men det er tænkeligt, at det var kongelev. Om det samme var tilfældet med Lønholt ved vi ikke, og strengt ta-

get ved vi slet ikke om Lønholt eksisterede på dette tidspunkt.

Stenkirken i Grønholt, som menes opført op mod eller omkring år 1200, ligger centralt i et sogn, som omfattede Stenholt, Grønholt og Lønstrup. Hvis hele området var kongelev i den tidlige middelalder ser vi, at Grønholt Voldsted også lå centralt i området. Selve sogne-navnet - Grønholt sogn - møder vi imidlertid først i en skriftlig kilde fra 1348, og der findes ingen skriftlige kilder fra middelalderen, som lister bebyggelserne i sognet.

Hvis det er korrekt at Valdemarskødet også omfattede Grønholt og Lønstrup, ser vi, at de to (tre) kilder fra henholdsvis ca. 1160 og 1178 supplerer hinanden godt, da det ældste brev beskriver afgrænsningen af jordegodset, mens brevene fra 1178 beskriver bebyggelserne inden for denne afgrænsning. I dokumenterne fra 1178 er det Esrums grangier som opregnes (Vilingerød, Havreholm, Borsholm, Agnesio m.fl.), og der ses en vis geografisk systematik i rækkefølgen - de følger nemlig „uret rundt“ om Esrum Sø. Vi kan dog i 1178-dokumenterne undre os over, at Lønholt ikke nævnes, men det hænger muligvis sammen med, at brevene stadfæster Esrums grangier og disses byer. Lønholt, som lå længst væk fra ladegaarden i Stenholt, har sikkert ikke indgået i grangiedriften, og kunne være blevet afhændet på dette tidspunkt. Da Lønholt første gang dukker op i de skriftlige kilder i midten af 1300-

tallet er landsbyens gårde dels ejet af adelsslægter og dels af et præbende under Roskilde Bispestol - et ejendomsforhold som fortsætter i resten af middelalderen.

Nogle bebyggelser omtales for første gang i brevene fra 1178 (Thorthethorp, Sunspialholt, Birsethorp, Mulneholt). Esrum Kloster var i 11-1200-tallet yderst aktiv i arbejdet med at samle jordegods omkring sine ladegaarde (grangier), og vi kan derfor ikke være sikre på, at de fire bebyggelser lå inden for det gamle kongelevs grænser - de kan også være kommet til mellem 1160 og 1178. Men at de lå ganske nær Stenholt eller Grønholt er der ikke grund til at betvivle.

Sunspialholt skal jeg vende tilbage til senere i artiklen, men hvad ved vi om de øvrige tre bebyggelser - ikke meget desværre! Navnet Birsethorp tyder på, at den er opstået i vikingetid, men efter 1211 nævnes den ikke mere i de skriftlige kilder og er antageligt blevet nedlagt af klosteret. Om Mulneholt kan siges, at både for- og efterleddet taler for, at det er en bebyggelse opstået i den tidlige middelalder. Forleddet, som betyder mølle, angiver, at der er tale om en vandmølle, som sikkert er grundlagt af klostret. Også Mulneholt nævnes ikke mere efter 1211. Om det så skyldes, at møllen kun fik en kort levetid eller med tiden skifter navn (Stenholt Mølle?) kan ikke afgøres. Alt vi kan sige er, at møllen må have ligget ved et vandløb i nærhe-

den af Stenholt.

Thorthethorp er en vanskelig sag. Thorthethorp er tidligere tolket som værende identisk med den forsvundne Torup nær Haregab i Esbønderup sogn, men den Thorthethorp som omtales i brevene fra 1178 ligger jo ret entydigt i Stenholt-grangien (*cum villilis suis*) og kan derfor næppe være Torup i Esbønderup sogn. Enten må der altså have ligget en i øvrigt ukendt Torup inden for Stenholt-grangiens område eller også genkendes Thorthethorp filologisk ikke i yngre skriveformer. Det mest sandsynlige er nok, at der har ligget en Torup ved Stenholt-grangien, som - i lighed med mange andre bebyggelser i det østlige Nordsjælland - nedlægges af klosteret i slutningen af 1100- eller i 1200-tallet. Staveformen Thorthethorp dukker sidste gang op i de skriftlige kilder i to stadfæstelsesbreve fra 1211, og her nævnes den i ret sikker sammenhæng med bebyggelser i Esbønderup sogn og må være identisk med Torup i dette sogn. Selv om det er påfaldende, at Esrums ejede to forskellige Torup'er er det nok mest sandsynligt, at der rent faktisk er tale om to forskellige bebyggelser.

At sætte Thorthethorp i forbindelse med Tulstrup, som lå i Tulstrup Vang øst for Gammel Grønholt Vang, er i følge navneforskningen ikke mulig. Tulstrup har ligget centralt i vangen og dens mølledæmning ses stadig tydeligt. I den nu forsumpede eller opfyldte

mølledam er der fundet keramik og stentøjsskår, tagsten, gulvfliser af tegl, kakler af brændt ler og kværnstensfragmenterne af norsk glimmerskifer. Fundene kan dateres til middelalderen og efterreformatorisk tid.

Tulstrup i Grønholt sogn dukker ellers - i følge Frederiksborg Amts Stednavne (1929) - først op i de skriftlige kilder i 1456 som Tholstorps Mølle og Tholstorpp gardh. Endnu senere skulle vi i følge filologerne møde de andre Tulstrup'er i Nordsjælland: Ved Alsønderup den eksisterende Tulstrup (*Tulstruppe*) i 1555, den forsvundne Tulstrup (*Thuelstrup*) ved Lyngesø i 1582-83 og den eksisterende Tulstrup (*Tulstruppe*) i Græsted sogn i 1555. Navneendelsen -torp (som i 14-1500-tallet lydændrer sig til -rup, -strup og -drup), har imidlertid sin storhedstid i vikingetid og ældre middelalder, og det er påfaldende, at alle disse Tulstrup'er skulle optræde så sent i de skriftlige kilder. Der er nok grund til at antage, at en eller flere af dem optræder tidligere i de skriftlige kilder. Således er det også lykkedes forfatteren at finde to sikre tidligere omtaler (end 1456) af Tulstrup i Grønholt sogn: Fra den 24. juni 1423 findes et dokument, hvor „Grønolte, Lønolte og Tholstorp med møllen“ nævnes - altså Grønholt, Lønholt og Tulstrup. Tilbage i 1387 møder vi også „vores Tulstrup“, da der i et brev fra den 29. juni under Lyngesø Herred listes Grønholt og „Tholffstorp“.

Tholffstorp kan ifølge Bent Jørgensen fra Institut for Navneforskning (mundtlig meddelelse) tolkes som *Thorulfs torp*. Afslutningsvis skal nævnes, at Tulstrup vist nedlægges kort efter 1656, da præsten i Asminderød fæster gården med til-ladelse til at „afbryde de gamle huse som stå derpå“. Tulstrup om-ales ikke i Markbøgerne 1681 og efter 1656 synes der blot at have været „et hus“ på stedet.

Vi vender nu for en kort bemærkning tilbage til 1100-tallet. Stenholt nævnes nemlig også - men her uden sine bebyggelser - i to pavelige beskyttelses- og stadfæstelsesbreve fra henholdsvis 1189 og 1193 (men nok ved en forglemmelse ikke er kommet med i pave Lucius' fra 1184). Begge steder ser vi, at klo-strets besiddelser nævnes i række-følgen „uret rundt“ om Esrum Sø. Her er der grund til at bemærke sig en hidtil ukendt bebyggelse *domos sancti Martinj* - Skt. Mor-tens Huse - som kun nævnes i disse to dokumenter. Bebyggelsen næv-nes efter Stenholt, men før *Hiar-nethorp*, som lå ved Esrum Sø nord for Nødebo. Umiddelbart er det fri-stende at tolke Skt. Mortens Huse som en slags mild stiftelse - fattig-huse om man vil - men dels vil det være en meget tidlig forekomst af denne type stiftelser, og dels har-monerer det ikke rigtigt med de tilsyneladende ret betydningsfulde bebyggelser, den optræder i sam-menhæng med. Tænkeligt er det vel, at der er tale om et alter i

klosterkirken i Esrum instiftet til Skt. Morten, hvor så husene har sikret alterets indtægtsgrundlag. Karakteren og beliggenheden af denne bebyggelse må imidlertid indtil videre stå hen i det uvisse.

Længere mod vest hørte Hillerød og Hillerødsholm fra højmiddel-alderen - i hvert tilfælde fra 1380 - under Grønholt sogn. Hillerød skif-tede flere gange sognetilhørsfor-hold, da den lå på grænsen mellem en række sogne (dog ikke på samme tid): Tjæreby, Freerslev, Herlev, Karlebo, Nødebo, Alsønderup og altså Grønholt. Først i 1841 løses problemet ved stadfæstelsen af Fre-deriksborg Slotssogn.

Vi ved ikke om bebyggelserne længst mod vest (Hillerødsholm, Hillerød etc.) i den tidlige middel-alder hørte til Grønholt sogn. Strengt taget ved vi slet ikke, om bebyggelserne fandtes i den tidlige middelalder, da *Hildesruthholm*, som den første, først omtales i 1275. Her stadfæster Cecilie på *Hildes-ruthholm* sin fars, Jon Regmoth-sens, gave til Esrum Kloster på gods i *Pæthersthorp* og *Øpesthorp* (Pederstrup og Ostrup i Gribskov). Det var altså en adelsslægt, som ejede Hillerødsholm, og dermed antageligt også jorderne og bebyg-gelserne omkring denne. Hvis det er rigtigt, at det oprindelige Grøn-holt sogn er identisk med konge-levs-området, er det tænkeligt, at de vestlige områder ikke oprinde-ligt hører til sognet, men i lighed med de andre bebyggelser i områ-

det (Sponholt, Tuekøb, Strøgaarden m.fl.) har hørt under Tjæreby sogn.

Også de forsvundne bebyggelser *Borolthe*, *Maroltæ* og *Filckinstrup* hørte i perioder af middelalderen til Grønholt sogn. Vi kan på et kort fra ca. 1720 se, at de to førstnævnte bebyggelser lå i St. Dyrehave. Börrelte Sletten (Borholt Sletten) og Marrelte Slett (Marholt Slette) under St. Dyrehave omtales i Markbøgerne fra anden halvdel af 1600-tallet, mens Borholt-bebyggelsen omtales første gang omkring år 1500. Marholt omtales første gang ca. 1370.

Hvor Filckinstrup, som omtales et par gange i 1500-tallet, lå vides ikke, men den skal muligvis søges i Præstevangen nord for St. Dyrehave eller i området for den nu forsvundne Grønholt Skov (se senere i artiklen).

I fortegnelsen over „rige bønder“ i Nordsjælland på Christian II's tid findes omtale af 1 gård af *sancte Berrete kappel* under Lillerød sogn omtalt med 1 „rig bonde“, Per Hemyngssen. Dette er givetvis Kapelgaarden i St. Dyrehave, som i efterreformatorisk tid var en gård under Frederiksborg Slot. Kapellet var et præbende under Roskilde Bispestol. Præbendet ejede også nogle gårde i Lyngø. Trap Danmark (5. udgave, 1953) mener, at kilderne kan tolkes således, at der har været et Skt. Birgitte Kapel i Lillerød sogn på Chr. II's tid. Dette er dog en misfortolkning af kilden - der er blot tale om jordegods (beni-

ficium), som forsørgede en præst (kannik) ved domkirken. Hvad kilderne imidlertid sandsynliggør er, at de sydvestlige dele af den senere anlagte St. Dyrehave i den senere del af middelalderen hørte til Lillerød sogn, mens de nordøstlige hørte under Grønholt sogn.

Vi ser altså af kilderne, at der har ligget 3-4 - måske flere - gårde i St. Dyrehave området. Der har antageligt været tale om enkeltliggende gårde eller meget små landsbyer. Gårdene forsvinder i tiden op til og efter St. Dyrehaves anlæggelse omkring 1619, men området var nok skov- og overdrevspræget før dette tidspunkt, og vi må forestille os at bebyggelsernes økonomi har været af skovbygd-karakter primært baseret på kvægavl.

I løbet af 1300-tallet ser vi, at adelen i stadig højere grad „trænger ind“ i Esum Klosters gamle grangie-område i kernen af Grønholt sogn - en udvikling der måske hænger sammen med den udvidelse af sognet, som sker mod vest. Det er en udvikling, som nok tager sin begyndelse allerede i slutningen af 1200-tallet med tilbagegangen for grangiedriften og i løbet af 1300-tallet synes klostrets besiddelser at være begrænset til de nærmeste bebyggelser omkring Stenholt.

I 1326 møder vi som vidne i et brev en „*Willem til Grønholt*“ - muligvis en ridder eller væbner. Om Willem tilhørte den betydningsfulde Lunge-slægt, som ejede et stort jordegods på Sjælland ved vi

ikke, men i 1387 indgår Grønholt - og også en gård i Lønholt og en gård i Tulstrup - i en omfattende arvedeling mellem de fem brødre og to frøkener - antageligt søstre - efter deres fader, ridder Jacob Olufsen Lunge. Af brødrene kommer Anders Jakobsen Lunge, som var væbner, til at eje antageligt størstedelen af landsbyen Grønholt. Det hele har det dog ikke været, for to af gårdene tilfalder en mindreårig bror Ove, som den ældre bror Folmer (ridder) var formynder for. Ove får også en gård - sikkert den eneste - i Tulstrup. Om hele Grønholt på dette tidspunkt var i Lunge-slægtens eje er usikkert, da vi kan se at Roskildebispen også ejede jord i landsbyen i 1300-tallet. Således pantsætter en Niels Absolon i 1337 sit gods i *Grönolt* til Roskilde Bispestol, og vi kan i bispestolens jordebog fra ca. 1370 se, at de fortsat ejede jord i Grønholt. Det skal her indskydes, at den tegl-ovn, som i 1984 udgravedes nordvest for kirken, ikke har kunnet dateres nærmere end til 12-1300-tallet. Udgraveren Birgit Als Hansen foreslår, at den måske kan have leveret sten til tilbygningerne på Asminderød og Karlebo kirker. Med adelens, og særligt Lunge-slægtens besiddelse af området i 1300-tallet er det tænkeligt, at disse stod bag produktionen, og givetvis også har haft økonomisk formåen til at bygge stenhus i Grønholt. Så muligvis er det ikke blot fantasi at gætte på, at teglproduktionen ikke kun var beregnet på eksport til

nabosognene.

Gårdene i Grønholt, Lønholt og Tulstrup forbliver i de næste årtier i Lunge-slægtens eje. I 1423 møder vi en ridder Anders Jeipson Lunge - muligvis et barnebarn af den tidligere omtalte Anders - som ejer af gårdene, inkl. møllen i Tulstrup. Han har levet i et tilsyneladende ikke særligt lykkeligt ægteskab med Fru Ælne, som i et skøde fra dette år bl.a. „lade sig nøje“ med *Grønolte*, *Lønolte* og *Tholstorp* med møllen til gengæld for det gods Hr. Anders har afhændet af hendes fædrene og mødrene og afdøde broders gods. I 1456 er Grønholt fortsat en adelig besiddelse. Dette år sælger ridder Ffederich Wordenbergh og fru Elne Ewertzdotter Moltke Grønholt, noget gods i Lønholt samt Tulstrupgård og dennes mølle til Jahan Oxe og dennes hustru Birgit Bondesdoter. Fire år senere pantsættes godset i Lønholt, hvilket er fire gårde samt Tulstrup til Lideke Jenss af Freerslev.

I Lønholt havde også andre adelsfolk besiddelser i 1300-tallet, således pantsætter Johannes Glød i 1354 sit gods i *Lönhollt*. Johannes Glød har tilsyneladende haft økonomiske problemer, for i 1357 pantsætter han igen - muligvis det samme - gods i Lønholt til Jochim Heninngszenn. Senere samme år skøder han godset til Jochim Heninngszenn.

I 1228 omtales Stenholt, som et grangie med alle dens tilliggender, som dog ikke nævnes ved navn,

men engang i løbet af 1200-tallet og senest i 1300-tallet opgiver Esrum Kloster sin stordriftsform. Det er sikkert i denne forbindelse, at Esrum Kloster opgiver sine besiddelser i den centrale del af Grønholt sogn. Men i de følgende over 250 år efterlader de skriftlige kilder os i mørket om Esrum Klosters aktiviteter og besiddelser i og omkring Stenholt. Ud over tre personer - Iep Petherson, Iens Biørsson og Niels Biørnson, som muligvis har bestyret Stenholt - og som optræder som vidner i breve fra 1458, 1492 og 1496 hører vi ikke nyt om Stenholt før i 1497.

I 1497 afsluttes Esrum Klosters tilstedeværelse i det gamle Grønholt sogn ved, at de sidste områder kommer i adelig besiddelse. Bebyggelserne i Stenholt-området er ikke med i klostrets jordebog fra dette år, hvilket skyldes at Poul Laxmand - en af Danmarks rigeste adelsmænd og rigshofmester - i et mageskiftebrev fra den 16. januar samme år får „*Stennolt, Stennoltmølle, Byrtingsburgh, Fielolt oc gamble Grønolt*“. Selv om vi nu i tid nærmer os middelalderens slutning ser vi i dokumentet tre bebyggelser - Birtingsborg, Fjæholt og Gamle Grønholt - som vi ikke tidligere har hørt om i de skriftlige kilder. Hvor lå nu disse, og hvad var det?

Da vi nu er nået frem til, at Grønholt, Lønholt og Tulstrup fra 1300-tallet primært var adelige besiddelser, og intet tyder på at Esrum ejede jord i disse områder i

høj- eller senmiddelalderen, må bebyggelserne have ligget omkring Stenholt og/eller herfra i en kile mellem Sørup og Grønholts jorder, men afgrænset af Tulstrups jorder længst mod øst.

Umiddelbart ville det være fristende ikke at tolke „gamble Grønolt“ som en egentlig bebyggelse, men som værende identisk med Grønholt Voldsted, som jo ligger i Gamle Grønholt Vang. I en senere kilde - fra 1560 - kan vi imidlertid se, at der i Gammel Grønholt lå (mindst) 1 gård, og „vang“ angiver jo også, at der er tale om gammel landbrugsjord. Det er tænkeligt, at voldstedet i ældre tider gik under betegnelsen „Gamle Grønholt“ og gården i vangen således har taget navn efter voldstedet. Hvis man skal pege på en placering af bebyggelsen i Gammel Grønholt Vang - og forudsætter at der ikke har været knyttet vandmølle drift til gården - synes den kun at kunne have ligget ét sted, nemlig på de højere arealer omkring Kaspervej i den vestlige del af vangen. Kun i dette område af vangen findes et større sammenhængende område, som kan have givet plads og landsbrugsjord til en bebyggelse. En sådan placering er så meget mere sandsynlig, som at vi i Markbøgerne 1681 møder *Gammel Grønholdtz Ofuerdrev* (Gammel Grønholts Overdrev) - ikke i Grønholt - men i Asminderød sogn! Som nævnt tidligere synes Sørup at have hørt til Asminderød sogn, og det samme er tilfældet med det „mærkelige“

Frenderup (se nedenfor). Bebyggelsen Gammel Grønholt har altså ligget tæt ved sognegrænsen og med sit overdrev inde i Asminderød sogn.

Frenderup er behandlet i en artikel i museets medlemsblad *Namus* 4/98 af Flemming Beyer og nærværende forfatter. Der er tale om et vandmølleanlæg i det nordvestlige hjørne af Gammel Grønholt Vang. På grundlag af et kort fra 1794 tegnet af Johannes Goos kan vi se, at søen, som møllen lå ved, kaldtes Frenderup Søe, og vi kunne derfor konkludere, at vandmøllebebyggelsen havde heddet Frenderup. Mærkeligt er det imidlertid, at Frenderup slet ikke er omtalt i skriftlige kilder, så meget desto mere, som at vandmøller var et yndet skatteobjekt. Har Goos ledt os på vildspor med et selvopfundet navn? At give bebyggelser og gårde navne med endelser på -rup var yndet langt op i tid, og netop på landboreformernes tid i slutningen af 1700-tallet tog mange af de udskiftede gårde navne med denne endelse. På et andet kort fra 1788, som også er tegnet af Goos, kalder han huset ved søen for *Frenierenne Hus* og på andre kort anden halvdel af 1700-tallet kaldes huset (som i dag) *Frende Huset*. I de skriftlige kilder fra denne tid og i Markbøgerne møder vi også kun navnet, *Frende Sø* for søen. Hvis „Frenderup“ i virkeligheden slet ikke har eksisteret står spørgsmålet tilbage: Hvilken bebyggelse er det så? Det kan være gården

Gammel Grønholt, om hvilken vi dog ikke ved, om der var tilknyttet mølledrift. Men da vi ikke kender mølleanlæggets alder kan det også være Mulneholt, som vi mødte i den ældre middelalder. At komme lidt tættere på en forklaring kræver arkæologiske udgravninger.

Fjælholt har vi muligvis mødt tidligere i de skriftlige kilder, idet Bent Jørgensen fra Institut for navneforskning for nyligt (mundtlig meddelelse) har foreslået, at det i de to breve fra 1178 omtalte Sunspialholt kan læses som Søn-Fjælholt. Forklaringen virker sandsynlig, da vi kan se at Fjælholt må have ligget nær Stenholt og derfor, som en del af klostrets kernebesiddelser, ikke har været omfattet af jordhandler, hvilket kunne være grunden til, at vi i over 300 år ikke hører om bebyggelsen. Om der i den tidlige middelalder har været en „Far-Fjælholt“ ved vi ikke, men i 1600-tallet er der tydeligvis tale om en enestegård. I 1664 er Fielholt ubeboet, da den her omtales som „Fielholds øede Jord“. I Markbøgerne fra 1682 kan vi se, at gården stadig er ubeboet, da den omtales som „Fielholtz Øde Gaard“ med sine tre vanger Fielholtz Wang, Sexten Slette Aas og Birche Mosse Holmer. Hvor Sunspialholt/Fjælholt har ligget vides ikke - en mulighed er i det område, som i dag kaldes Sørup Overdrev, hvor bl.a. Gammel Torp og Lille Torp ligger.

Hvor Birtingsborg lå, og hvad det var, må forløbig stå hen i det uvisse.

Det ret imponerende navn tyder ikke umiddelbart på, at det var en landsby eller almindelig fæstegård, men på samme måde som i dag, var det heller ikke tilbage i tid ukendt, at ganske ydmyge bebyggelser kunne få påhæftet imponerende navne. Birtingsborg omtales i flere kilder fra 1500-tallet, og Bent Jørgensen (mundtlig meddelelse) har foreslået, at Birtingsborg muligvis er den samme bebyggelse som Lille Grønholt (se senere).

I 1502 myrdes Poul Laxmand, og da han posthumt erklæres skyldig i forræderi konfiskeres alt hans gods - inkl. Stenholt - af Kong Hans. På Christian II's tid (1513-1523) må Stenholt have tilhørt Dyvekes mor - den berømte (og berygtede) Mor Sigbrit, da 3 personer i Stenholt var hendes „tjenere“ (fæstere). Efter Christian II's fald kommer Stenholt tilbage til Laxmand-familien, hvilket vi dog først får dokumentation for o. 1537. I et brev fra 1541 tilhører Stenholt og ud over Fjælholt „andre fem gårde“ Laxmand-familien. I en kilde fra 1542 ser vi, at de andre fem gårde var Tulstrupgaard, Tulstrup Mølle, Gammel Grønholt, Birtingsborg (=Lille Grønholt) og Fijlstrup (Filkinstrup).

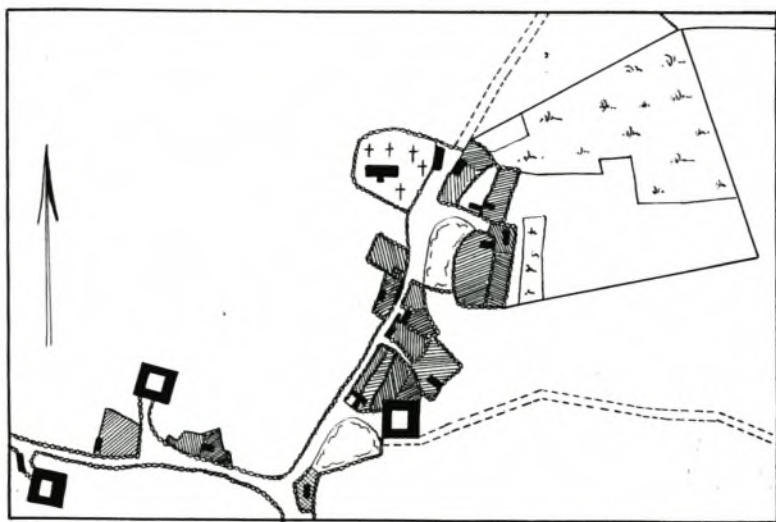
Der er som tidligere nævnt på bakkedragene øst for Stenholt Mølle gjort en del løsfund, hvoraf nogle nok skal knyttes til den sædegaard, som i 1541 omtales som „nyligen opbyggt“ af Frue Biritt Laxmand - Peder Laxmands enke.

Det er sikkert dette, antageligt ganske store herresæde, som har ligget på det sted, som i Markbøgerne fra 1600-tallet kaldes „Herregaardspladsen“, og på et kort fra 1700-tallet „Ladegaardspladsen“. I 1842 fandtes „paa en Mark tæt ved Møllen“ mønter fra midten af 1500-tallet, hvor finderens, som var Hofjægermester v. Poulsen paa Egelund (forgængeren for det nuværende slot), oplyste, at der på stedet, hvor han fandt mønterne, også findes „Murstensbrokker og Tagstensstumper“. I 1862 fandtes et middelalderligt vægtlod og en ben-genstand „på et sted ..., hvor sagnet siger Steenholdt Slot har staaet“. At ruinerne stadig i et vist omfang må have været synlige langt op i 1800-tallet fremgår af, at der i 1886 til Nationalmuseet indsendes en dobbelt Guldkrone-mønt udstedt af Christian IV, som ifølge finderens Karl Hagedorn skulle være fundet „i Slotsruinerne“. Genstandene findes i dag på Nationalmuseet.

Efter Biritt Laxmand synes Stenholt at have været ejet af Poul Laxmand og herefter af hans enke Fru Thale. De sidste tre breve, som skal omtales her, og som belyser Stenholt-Grønholt områdets historie er fra 1560, og de er givetvis alle affødt af kongens ønske om at samle gods i Nordsjælland - den store krongodssamling. Der er tale om et mageskifte mellem tre parter Giert Ulfstand (egentligt hans hustru Gørrel Abrahamsdatter),

Fru Thale samt kongen. Den 10. februar dette år meddeles (Kancelliets Brevbøger) at Fru Thale skal udføre „ligning“ på sin gaard Stenolt og hendes øvrige gods i Holbo og Try Herreder (hvoraf en del var Lyng Herred), fordi hun ønsker at mageskifte dette gods med det af Kronen ejede Bosie (Bosjö) Kloster i Skåne. I første omgang får Kronen den 6. juni af Giert Ulfstand „hele Grønholt Kirkeby, Degnebolet undtaget, som er 13 Gaarde og 4 øde Jorder“. Elleve dage senere - den 17. juni - gennemføres mageskiftet mellem Kro-

nen og Fru Thale således at hun får Bosie Kloster og noget tilhørende gods og til gengæld får Kronen bl.a. *Steenolthe Hovedgaard, Røde (Røe) Mølle, 1 Gaard og 1 Mølle i Thulstrup, 1 Gaard i Gammel Grønolt, 1 Bolig i Lille Grønolt og Fielholtgard* (herudover omfatter mageskiftet i det nuværende Fredensborg-Humlebæk kommune gods i Langstrup, Højsager, Båstrup, Langerød, Toelt, Dageløkke og Sletten, mens 2 „enstedige“ gårde i Roland var omfattet af det første mageskifte). Kongen - Frederik II - har i øvrigt nok i de dage

*Kopi fra Matrikelarkivet · Kort over Grønholt.
Lyng-Kronborg Herred · Maalt i 1813 af C. W. Balslöv.*

været omkring og besigtige sit ny-erhvervede gods, for vi ved, at han den 6. juni 1560 opholdt sig på Krogen (forgængeren for det nuværende Kronborg) og fra den 7.-9. juni på Faurholm ved Hillerød.

1560-dokumenterne giver os mange interessante oplysninger. Røde Mølle er muligvis Stenholt Mølle, men mere sandsynligt Skære Mølle, som der sikkert sigtes til i Markbøgerne 1681 for Lønholts Møllevang: *Røemølle Broe Styckerne og Rørbroe Mølle Enge*. Først og fremmest kan vi se, at Grønholt på dette tidspunkt er en for nordsjællandske forhold ganske stor landsby med 17-18 gårde (hvoraf dog 4 var ufæstede i 1560). Degnebolet, som undtages i mageskiftet, er sikkert den jord, som vi tidligere har set tilhørte Roskildebispen. Med 17-18 gårde i 1500-tallet var Grønholt sammen med Langstrup og Lønholt, som i 1681 havde henholdsvis 15 og 18 gårde, givetvis de største landsbyer øst for Esrum Sø på denne tid. Som det skal berettes om senere gik det dog hastigt ned ad bakke for Grønholt de efterfølgende århundreder, og denne udvikling var allerede igangsat i 1500-tallet med de 4 ubeboede gårde, samtidig med at Grønholt kirke i 1567 anføres som en annekskirke under Asminderød. De tre landsbyer har sikkert i middelalderen og i hvert tilfælde i efterreformatorisk tid været, hvad der kaldes slettebygder - store landsbyer, som primært baserede deres eksistens på kornavl. Disse lands-

byer har så været omkranset af mindre bebyggelser og enkeltliggende gårde. Disse har bl.a., som tidligere nævnt, ligget i det nuværende St. Dyrehave, mens også mange andre af de bebyggelser, vi møder i Grønholt sogn-området i middelalderen, kan henføres til denne kategori på samme måde som de mange små bebyggelser i Asminderød og Tikøb sogne.

Et militærhistorisk kort fra o. 1670-80 giver en klar fornemmelse af, hvordan skovene på kongelig foranledning på dette tidspunkt har bredt sig ind over markerne af Grønholts oprindelige ganske store ejerlav, og hvordan skovene nu dækkede de områder, hvor der tidligere lå mange små bebyggelser (derimod er Lønholt ejerlav helt skovfrit). I nord finder vi Grønholt Vang, i syd Grønholt Hegn og mod vest er der også kommet en ny skov til: Grønholtz-Schouf (Grønholt Skov). Grønholt Skov, som siden igen er forsvundet, dannede forbindelsen mellem St. Dyrehave/Præstevang mod syd og Stenholtvang mod nord og her anlægges netop i perioden, hvor kortet blev tegnet, de kongelige jagtveje fra St. Dyrehave i syd til langt mod nord i Gribskov. Grønholt Skov er dog næppe helt nyanlagt på dette tidspunkt. Således får Simon Christensen i Hillerød i 1642 af kronen skøde på et stykke jord i Grønholt Skov, som han skal indelukke med en grøft. Tilsvarende tildeles Smed Hendrick Lodvig jord i skoven i

1647. Vi ved som sagt at skoven, St. Dyrehave, er anlagt omkring 1619 og skoven i Stenholtvang menes anlagt kort før dette tidspunkt. Det er således nok også omkring dette tidspunkt at Grønholt Skov anlægges. Der er således ikke meget der tyder på, at Grønholt Skov har eksisteret i middelalderen, hvilket også vil have betydet, at 3-4 km skov adskilte Hillerød i vest fra sognekirken i Grønholt i øst. Det mest sandsynlige er nok, at området i middelalderen har været overdrevspræget, men at der har ligget bebyggelser, som så at sige „har bundet sognet sammen“. Der er godt nok ikke lokaliseret nogle bebyggelser i det gamle Grønholt Skov-område, men modsat findes der ganske mange forsvundne bebyggelser, som er omtalt i de skriftlige kilder, men som vi ikke ved hvor lå. En eller flere af dem kan udmærket have ligget i dette område.

Da parforcejagten efter nogle årtier går af mode udlægges området til overdrevsjorder for en række landsbyer og får nu navnene Hillerød Overdrev, Sandviggaards Overdrev, Karlebo Overdrev, Nødebo Overdrev, Grønholt Overdrev og Sørup Overdrev.

På tiden for Chr. V's matrikel i 1680erne er Grønholt skrumpet ind til 10 gårde og et par huse. Men det skulle blive værre! I 1700-tallet fratages den ene af landsbyens tre vanger - Slettes Wangen i syd - til Grønholt Hegn, og i slutningen af 1700-tallet kort før udskiftnin-

gen er landsbyen yderligere formindsket til nu kun seks gårde. Der findes på dette tidspunkt kun to af de gamle vange, Stenvære- og Kirkevangen, mens der mod øst findes en fælles moselod, Delejorden. I 1813 efter udskiftningen er der tre gårde tilbage i landsbyen.

Marknavnene gengivet i markbøgerne fra 1600-tallet og på Ældste Originalkort fra 1777 giver os ikke mange holdepunkter for at komme på sporet af forsvundne bebyggelser i Grønholt ejerlav. Faktisk er der kun ét bebyggelsesindikerende stednavn: Nordøstligst i ejerlavet syd for Fandens Mose har muligvis været en mølle, da en mark på 1700-tals kortet kaldes Møllehøjs Agre. At mølle-navnet sigter til den da forsvundne Tulstrup Mølle inde i Tulstrup Vang er dog nok det mest sandsynlige.

Mens de skriftlige kilder om Lønholt - i modsætning til Grønholt - er sparsomme er billedet lige modsat, når vi studerer 1700-tals kort. Her gives flere relevante informationer om middelalderens (og oldtidens) liv og bebyggelse i Lønholt ejerlav.

Af interesse for forståelsen af fortidens bebyggelser er marknavne, hvor „-toft-“ indgår. En toft var et indhegnet område, hvor en gårds bygninger stod på, og som typisk også omfattede et dyrket stykke, som lå udenfor dyrkningsfællesskabet. Således ses i markbøger og på kort fra 16- og 1700-tallet, hvordan markstykkerne op

til de eksisterende landsbyer ofte hedder noget med tofte eller blot Tofterne. Det er dog ikke disse toftenavne, som er af bebyggelses-historisk interesse - det er derimod de tofte-marker som ligger væk fra eksisterende landsbyer. Når vi „herude“ møder et navn som f.eks. Gammeltoften, får vi et stærkt indicie for, at her stod landsbyen tidligere. Gammeltofter er der dog ikke nogen af ved Lønholt. Til gengæld findes der i et større område flere nabomarker, hvor tofte indgår: *Tømmer Toften*, *Høysteens Tofter* og *Kirckebiergs Toffte*. Disse tofteagre ligger i parentes bemærket op til *Old Agerne* (som dog ikke har noget at gøre med oldtidsagre. Navnet kommer af det ældre danske ord Old, som betyder fællesjord eller overdrev), som har givet navn til de senere Oldhuse, og i det hele taget har mange af gårdene i området taget navn efter de gamle marknavne (f.eks. Bredebæk Gaard af *Breebeks Agre*, Brogaard af *Broe Eng* og Stenklammergaard af *Steenklammers Eng*). Mens gammeltofterne altid giver spor af bebyggelse og fund fra jernalder, vikingetid og ofte også den ældre del af middelalderen, er billedet ikke helt så entydigt for toftenavne af ovennævnte karakter. Det må fremtidige undersøgelser afklare. Foreløbig må vi nøjes med at konstatere, at der i området er indicier for en bebyggelse, som er ældre end det nuværende Lønholt.

Og der er flere indicier for forsvundne bebyggelser! Øst for det

nuværende Lønholt findes et par marker, som både i markbøgerne og på ældre kort omtales som Hestebyes Agre. Om der her engang har ligget en bebyggelse ved navn Hesteby vides ikke, men muligheden er til stede. Endelsen -by kan dog også være en svagtryksudvikling af former som -bæk og -bjerg og behøver derfor ikke nødvendigvis at være bebyggelsesindikerende. Igen må vi afvente fremtidige undersøgelser. Inden for dette område lå også Balderups wasse, som indikerer en forsvunden, udflyttet bebyggelse Balderup. Syd for landsbyen ligger i dag Højelsgaard, som har taget navn efter markerne Høels Agre og Høelts Agre og Eng. Endelsen er her -elte, som er lydudvikling af endelsen -holt. Der findes i det nordøstligste Sjælland en del marknavne med denne endelse og endnu flere med endelsen -rød/red. Begge angiver rydning, men vi kan ikke sige, hvad der blev ryddet (skov, buske, sten?), ligesom vi ikke kan sige, hvad formålet med rydningen var (bebyggelse, mark?).

Sørup er stedmoderlig behandlet i denne artikel, hvilket ikke blot skyldes, at landsbyen måske ikke hørte til Grønholt sogn i middelalderen, men også at den bortset fra den perifere omtale i Valdemar-brevet, slet ikke omtales i middelalderlige kilder. Et par kilder fra første halvdel af 1300-tallet omtaler godtnok „Sørup“, men det er givetvis Nørre Sørup, som lå på den anden side af Esrum Sø i Nordre Gribskov. Om Sørup oprindeligt var

kongelev er vanskeligt at afklare, men Sørup synes aldrig at have været i Esrum Klosters besiddelse. Sørup må derfor antages, at have været gods under kongeembedet, hvilket som sagt bestyrkes af, at andre bebyggelser længere mod nord var kongelev i den tidlige middelalder.

Heller ikke kort-studier (der er ikke bevaret 1700-tals kort - de såkaldte Ældste Originalkort) giver mange holdepunkter for bebyggelsesudviklingen i Sørup-området, selvom landsbyens markjorder sikkert i middelalderen har været noget større, end det indtryk man får ved at kigge på det føromtalt 1600-tals kort, hvor skov har bredt sig omkring landsbyen. Selve navnet Sørup Hegn, som nu hører under Asminderød Sogn, angiver, at Sørup Hegn oprindeligt muligvis har hørt under Sørup ejerlav. En del af hegnet må dog have hørt under den „mærkelige“ bebyggelse, Fren-derup.

I denne gennemgang af bebyggelser i Grønholt sogn må her til slut indskydes, at den Fløjterup, som findes i Frederiksborg Amts Stednavne (1929), ved en fejl må være listet under Grønholt sogn. Den lå i området vest for Humlebæk og syd for Krogerup.

Afslutningsvis kan man stille spørgsmålene: Hvor er alle disse mennesker, som har befolket de mange bebyggelser i Grønholt sogn i middelalderen, kommet fra? Er de indvandret andre steder fra? Var

der ikke bebyggelser i oldtiden eller er der tale om en lang bebyggelsesudvikling fra oldtiden og op gennem middelalderen? Noget sikkert svar kan vi ikke give i dag, dertil er vores viden alt for sparsom. Men der er indicier - omend spinkle - for udnyttelse af området og tilstedeværelse af mennesker også i oldtiden. Ved Stenholt nær Stenholtshus fandtes i 1836 et af vort fineste oldtidsfund: Et halsdiadem af guld med 13 tilhørende guldrakteater (ensidigt prægede „mønter“) fra ældre germansk jernalder (det 5.-6. århundrede). På Grønholt Overdrev er i 1861 fundet en smuk spiralfingerring af guld fra jernalderen. Herudover er der flere fine fund, som er fundet tilbage i 16- og 1700-tallet, om hvilke vi desværre ikke ved meget om findested. Således er der i 1707 fundet to store, elegante cirkulære spænder af henholdsvis guld og sølv samt sølv mønter „ved Frederiksborg“. Disse kan dateres til 1000-tallet. Endeligt fandt Christian V på en jagtudflugt i 1672 en guldrakteat „ved Esrum Sø“. Fund af denne karakter afslører, at der i jernalder og vikingetid må have været en overklasse i området, og da en sådan overklasse har base-ret sin rigdom på arbejdet og produkterne fra en underklasse, må der også have været jernalderbebyggelser. Og så er det selvfølgelig fristende at se de rige guld- og sølvfund i sammenhæng med den viden, vi har om områdets status som kongelev i den ældre middelalder,

herunder tilstedeværelsen af voldstedet i Grønholt Vang. At området allerede i jernalderen tilhørte „en konge“ eller „underkonge“ er måske ikke vild fantasi?

Længere tilbage i oldtiden er vores viden om de vestlige dele af sognet yderst sparsomme - en del løsfundne oldsager - mest fra bondestenalderen - tegner billedet. Lidt anderledes tegner billedet sig mod øst ved Lønholt. Godt nok er der i Sognebeskrivelsen (den nationale database over fund og fortidsminder) ikke registreret en eneste gravhøj ved Lønholt, men på et kort fra 1784 over ejerlavet ses mindst 10 gravhøje i området. Et sted kan vi i markens navn se gravhøjens navn: Ørnhøi (Ørnehøj). Mange af marknavnene i Markbøgerne har et for- eller efterled med „høj“ og en enkelt lidt tvivlsom „dysse“ (*Daure Høy, Høysted, Høysteen, Mølle Høy, Helledis* (Helle- eller Helvededysse), *Hul Høy, Bøszehøy, Meyehøy, Skotte Høye, Troldkone Høy, Laehøy, Wessing Høy, Steenhøi* m.fl.). Nogle af disse kan naturligvis angive naturlige bakketoppe, men andre kan udmærket være mindelser om forsvundne gravhøje, således f.eks. *Tuedhøy/Tweehøi* (Tohøje). Nogle af marknavnene i markbøgerne - og sikkert de fleste - er givetvis navne på de gravhøje, vi finder på 1700-talskortet.

Mens områderne mod vest således mest markerer sin oldtidsbebyggelse gennem rige enkeltfund

fra jernalderen, ser vi i Lønholtområdet (repræsenteret ved gravhøjene og de bebyggelsesindikerende marknavne) en længere, muligvis ubrudt bebyggelsesudvikling fra bondestenalderen og op til i dag.

At bebyggelserne er til stede i rigt mål i middelalderen er forhåbentligt fremgået af denne artikel. Arkæologiske undersøgelser vil sikkert kunne bidrage med en del ny viden, ligesom detaljerede rekonstrueringer i skovene og på markerne sikkert vil resultere i fund, som dels kan medvirke til at lokalisere nogle af de forsvundne bebyggelser omtalt i denne artikel, men sikkert også vil medføre fund af hidtil ukendte bebyggelser fra oldtiden - og middelalderen. For selv om ganske mange bebyggelser er kendt fra skriftlige kilder giver de givetvis kun et fragmentarisk billede. Der har sikkert været flere bebyggelser i middelalderen i Grønholt sogn, end dem vi hører om i middelalderens breve og skøder. Meget arbejde udestår endnu før vi kan give et fyldestgørende billede af egnens historie.

Tak til Bent Jørgensen fra Institut for Navneforskning ved Københavns Universitet og til museumsinspektør Mikael Andersen, Roskilde Museum for støtte i arbejdet med artiklen. Synspunkterne og eventuelle fejl er dog alene forfatterens.

Havnefester i Sletten

I 1815 kunne oberstløjtnant Diedrich Adolph von der Recke efter 5 års besværligt arbejde melde Humlebæk havn færdig. Den var for en stor del bygget af udkommanderede soldater og var oprindelig anlagt til militære formål, idet den skulle have givet ly til flådens kanonbåde og kaperskippernes små, hurtige sejlere. Da havnebyggeriet begyndte, var Danmark i krig mod England, der efter bombardementet på København i 1807 havde tvunget Danmark til at udlevere sin betydelige krigsflåde, men ved færdigmeldingen var kri-

gen slut, og havnen kunne overgå til civilt brug. I et halvt århundrede var havnen den eneste på Øresundskysten mellem København og Helsingør. Constantin Brun på Krogerup havde foræret havnejorden til staten og hans søn Carl fik gennemført, at fiskerne i Humlebæk, Sletten og Espergærde kunne benytte havnen uden at betale havneafgift. Slettenfiskerne benyttede sig kun i ringe udstrækning af dette tilbud og blev stadig (og måske stædigt) ved at trække deres både op på stranden under stort besvær, ofte stående i det is-

Slettenfiskerne med „fregatten“ på torvet i Hillerød 1878

Cirkusdirektør Helge Hansen med sin trup 1950

kolde vand til midt på livet - så det var måske ikke så underligt, at brændevinsflasken gik flittigt rundt under ophalingen, så man kunne få lidt varme i kroppen.

Fiskerne havde altid først og fremmest fisket til eget forbrug, men de har vel altid søgt at afsætte overskudsfangsten i det nærmeste opland. Gennem hele 1800-tallet skete der en kraftig afvandring fra landet til byernes voksende industrier, og en stigende del af befolkningen var ikke længere selvforsynende, men måtte købe deres mad, og dermed udviklede fiskeriet sig til et egentlig erhverv.

På grund af svingende fiskebestand i Øresund måtte fiskerne langs Sundet anskaffe sig større både for at kunne fiske længere

borte og klare et hårdere vejr. De større både gjorde selvfølgelig ophalingen endnu besværligere, og behovet for havne steg. I 1863 påbegyndtes anlægget af Tårnbæk havn og 1869 fulgte Skovshoved efter. Da Slettenfiskerne nu engang ikke ville ligge i havn med „pandekagerne“ i Humlebæk, måtte de selv i gang med at forbedre deres forhold.

I juli 1869 sender 18 fiskere fra Sletten allerunderdanigst en ansøgning til kongen om at måtte få bevilget tømmer fra statsskovene til en bådebro. I zoologen Henrik Krøyers beretning fra 1840 om „Sjællandske kystfiskerier“ roser han Slettenfiskerne for godt sømandskab og for at være dygtige fiskere, men tilføjer mindre flatte-

rende, at de betragtes som „lum-ske, trættekære, liderlige og dov-ne“. Karakteristikken er nok ikke helt retfærdig. For dovne har de næppe været, men vejr og vind satte grænser for, hvor meget de kunne være på Sundet i deres små både, og når man nu alligevel i skidt vejr gik hjemme ved konen – men der er nok noget om trætte-kærheden, for det viste sig, at det kun var fiskerne fra den søndre ende af byen, der ville være med i anlægget. I den nordre ende havde man sin egen, meget brøstfældige bådebro. Der skulle fremmed hjælp til for at skabe fodslag. Godsejer Johannes Hage på Nivågård fik samlet de splittede parter og sat gang i havneprojektet.

I 1876 boede der omkring 350 mennesker i Sletten. 74 havde fi-skeri som erhverv, og de havde til-sammen 12 større og 55 mindre både. Johannes Hage, der var fol-кетинgsmand og vant til at færdes på Christiansborg, sled trapperne tynde i ministerierne og amtet for at tale havnens sag. 4. oktober 1876 ansøger han på fiskernes vegne In-denrigsministeriet om et lån på 15.000 kr., næsten halvdelen af de 32.000 kr. havnen var anslået til at skulle koste. Amtet skød 2000 kr. til og kommunen 600 kr., så der stod meget tilbage, som fiskerne selv skulle klare. Fiskerne i Slet-ten havde ikke meget at gøre godt med, hvis der også skulle være til lidt brændevin og en ende skråto-

Anders Bagger på linen i 1930-erne

Dyst mellem to både. „Fregatten“ ses i baggrunden. 1930-erne

bak. Husene var små og børneflokkene store, og man levede fra hånden og i munden.

På den tid var det ikke sjældent at man samlede ind til veldædige formål eller mennesker i nød ved at foranstalte en offentlig indsamling. En komité blev nedsat, og så kunne fiskerne gå ud med raslebøsserne. Der var god støtte til projektet, og bidragene strømmede ind. Områdets aviser offentliggjorde, hvem der havde bidraget med hvor meget, og det har nok hjulpet på offerviljen, at ikke kun Vorherre kendte den gode giver. 2. februar 1878 kan Hørsholm Avis meddele, at en indsamling i nabolaget har givet 151 kr. og 50 øre. 9 personer i

Torpen har tilsammen givet 28 kr. og 50 øre, i Dageløkke har 11 personer tilsammen givet 83 kr., heraf 5 kr. fra den sikkert ikke velhavende lærer Olsen i Dageløkke skole (han gav dobbelt så meget som de fleste gårdmænd i Torpen). Forskellen i offerviljen hænger nok sammen med den gamle tilknytning mellem Dageløkke og Sletten, og så kan man forestille sig, at gårdmændene i Torpen har følt sig mere knyttet til Krogerup og Humlebæk havn og derfor ikke har følt større behov for endnu et havneanlæg. Der kom bidrag mange steder fra. Naturligt nok fra sognet og Nivå, der jo med sin teglværksindustri havde behov for

en god fragtmulighed, men også fra Helsingør og Hørsholm, og Hørsholm Avis kan berette at „nogle unge piger“ helt inde fra hovedstaden har givet 10 kr. Mange bidrag bestod i nogle læs marksten til opbygning af molerne, og smedemester Reimers bidrog med for 10 kr. smedearbejde. Fiskerne drog også selv af by for at skaffe penge. Den 5. marts 1878 kan man læse i Frederiksborg Amtsavis, at en gruppe fiskere fra Sletten har været i Hillerød med en båd, der var camoufleret som fregat og styret af en „admiral“ og hans besætning i flotte uniformer. Noget må det have kastet af sig, for i 1886 gentager de

successen.

Det vides ikke, hvem der har fået ideen med at lave havnefest, men dårlig var den ikke, for overskuddet ved havnefesterne bidrog i høj grad til havnens anlæggelse og overlevelse. Den første fandt sted søndag den 6. juli 1879 og fulgtes op af én 3 uger efter. Man havde annonceret i bladene for at skabe interesse om sagen, og tilstrømningen var også ganske stor. Til den første fest kom der ca. 600 mennesker og til den efterfølgende det dobbelte. Man var begunstiget af vejret, og da de faste rutebåde mellem København og Helsingør i dagens anledning lagde til ud for

Niels Dreyer slår Jan Rode ud, medens dommer Peter Bagger ser til. 1979

Sletten, blev festpladsen fyldt pænt op. I havnen, der endnu ikke var færdig, optrådte en dykker i fuld mundering og viste forskellige eksempler på sit arbejde. Det må have set meget science-fictionagtig ud for datidens børn. Der blev demonstreret, hvordan man fangede hornfisk med garn. „Hornfiskene“ var nogle knægte, der skulle søge at svømme uden om det garn, der langsomt blev trukket omkring dem. Der var kaproning og kapsejling mellem hold fra de omliggende fiskerlejer, og det blev i mange år en fast bestanddel af festerne.

Efter opvisningen i havnen gik man under hornmusik til festpladsen, der lå på det dengang ubebyggede område lige nord for Lave Skov op mod Peder Mads's bakke. Her var opstillet dansetelt, keglebane, tombola, karrusel og andre folkelige forlystelser. Mad og drikke i rigelige mængder forefandt også. Ved festen den 27. juli havde man ovenikøbet indlagt fyrværkeri kl. 9 om aftenen - det var før begrebet sommertid eksisterede. Overskuddet var omkring 2000 kr., en betragtelig sum i forhold til de ca. 35.000 kr., som det endelige anlæg kom til at koste.

Der har været mange havnefester siden 1879, og mange har nok den opfattelse, at det var en årligt tilbagevendende begivenhed, men der har været lange perioder uden. Formålet var jo, i hvert fald i ældre tid, at skaffe penge til havnens drift. Når man i Fredensborg Avis 6. september 1892 kan læse et

indlæg om en fest i Lave skov den 11. september, hænger det nok sammen med, at havnen i 1891 har haft underskud, og det er også den direkte årsag til festen i 1912 og 1922. Under besættelsen var der naturligt nok ingen fester i den tyskkontrollerede havn, og selv om traditionen blev taget op igen efter krigen og havde et opsving i 50'erne og først i 60'erne, var der ingen fest i perioden 1964 - 1979, men til gengæld blev 100-årsjubilæet fejret med pomp og pragt. Mellem 1983 og 1995 blev der heller ikke taget initiativ til en fest, og foreløbig er festen i 1996 den sidste.

Der har altid været tombolaer, skydetelte i forskellige varianter, karruseller og øl- og dansetelt ved havnefesterne. Det var der også i 1909. Men underholdningen var ret kulturel. Nogle skuespillere fra København læste op, operasangerinde fru Quiding sang, og pianistinde fru Børge Jansen spillede. Hun har formodentlig ikke heddet Børge, men dengang var det meget almindeligt, at aviserne nævnte en kvinde ved mandens navn og position - men kvinderne havde jo også kun haft valget et år, og kun til kommunevalg.

I 1911 synger operasanger Hedvig Quiding duet i sommernatten med hr. operasanger Jørgen Nielsen, og forfatter Axel Breidal læser op af egne værker. Det lyder mistænkeligt lødigt og er da heller ikke normskabende. Formodentlig har det været nogle af de mange landliggere, man har bedt give et num-

Peter Bagger på linen 1983

mer. Det var heldigvis godt vejr, og som et plaster på såret kunne man opleve et meget fint fyrværkeri.

Festerne blev i mange år holdt i Lave skov. Man startede i havnen med dystløb, kaproning eller lignende, hvorefter man med fuld musik gik til festpladsen ved skoven. Først fra 1931 bliver festerne alene holdt på havneområdet.

Der har gennem årene været udfoldet megen fantasi for at skabe nye og spændende indslag i havnefesten. I 1931 havde man fået fakiren Louis Brink til at lade sig levende begrave i Lave skov, men skovvæsenet havde surt sat en stopper for foretagendet - de ville ikke have huller i skovbunden. En

anden gang skulle fisker Anders Bagger spille udbryderkongen Houdini og lade sig hejse ned i havnen i en sæk. Ideen var strålende - bortset fra at Bagger ikke kunne komme ud af sækken og var nær ved at drukne. I slutningen af 40-erne fandt man på at lave cirkus for børn. Der var faste dyrefigurer som løver, elefanter, aber og hunde. Verdens stærkeste mand, der kunne løfte en vægt, som andre forgæves prøvede at lette fra gulvet (hvor den var fastgjort med usynlige clips), manden der blev puttet ned i en tønde, et klæde lagt over, og så kunne man slå søm i hans (hvidkåls)hoved osv.

Et af de faste elementer i havne-

festerne har været søsætningen og afbrændingen af „fregatten“. En udtjent båd blev ombygget, så den lignede et gammelt orlogsskib. Som afslutning på festen blev den brændt af. Det skete oprindeligt i havnen, hvor der førhen ikke lå mange både, men i dag hvor havnen er fyldt op med dyre lystbåde, tør man ikke løbe nogen risiko og sejler derfor fregatten uden for havnen til sit imponerende endeligt i et orgie af ild og fyrværkeri.

Et andet fast element har naturligt nok været „falde i vandet“ løjerne. Fra gammel tid har der været dyst mellem to robåde, hvor der i stævnen på hver stod en mand med en lang stang, forsynet med pude i spidsen. Som i en ridderturnering skulle de vippe hinanden af båden. Der har været lavet en boksering midt ude i havnen, hvor det selvfølgelig gjaldt om at slå modstanderen ud af ringen. Nogle af Sletten Sangkors medlemmer er kommet sejlene ind i havnen i en læk båd. Efterhånden som båden fyldtes med vand, forsvandt sangerne langsomt ned i havnen - men de sang til det sidste. Klovnen, der ved sine uforskammede og flabede tilråb til publikum, skal tirre dem til at kaste en bold på udløserknappen, så han falder i vandet, har også været prøvet. Overhovedet har hittepåsomheden været stor. Den vel mest kendte aktivitet er balancelinen, der er spændt tværs over havnen. Den var med første gang i 1931, og har vist været med siden, og Sletten skal

efter sigende være det eneste sted, hvor den er blevet brugt. Det er en kappestrid, der opfordrer til mange klovnerier, og den har altid haft stor succes hos publikum. Line-danseren har en lang rafte som balcestang og skal med den som hjælp nå over på den anden side. De fleste når ikke ret langt, men nogle af de drevne formår at mødes på midten og drikke en bajer sammen. I 1931 var den fremtalte fisker Anders Bagger den eneste, der nåede over, og det gjorde han nu til hver havnefest gennem mere end 30 år. Balanceevne er åbenbart arveligt, for fra 1948 var nevøen Peter Bagger med på linen og fortsatte familietraditionen som linekonge fra 1963.

Havnefesterne i Sletten var noget af et tilløbsstykke, og når andre byer skulle holde havnefest sked de til Sletten. I nogle år var der ligefrem en trup i Sletten, der kørte rundt til havnefester på Sjælland og optrådte med klovnerier på line.

Havnefesterne opstod for at skaffe penge til den nødlidende havn. I dage er havnens økonomi sikret af de mange lystsejlere, der anvender den, og havnefesterne har nu til formål at holde liv i en gammel folkelig tradition og skabe en fællesfølelse omkring det dejlige område.

Find Christensen

Billedmateriale venligst udlånt af Peter Bagger og Niels-Jørgen Pedersen.

Episoder fra valg til Rigsdagen i grundlovens første 65 år

Ved grundlovens indførelse blev landet inddelt i 100 valgkredse. I Frederiksborg amt var der 4 valgkredse stort set med den udstrækning, som vi kender i dag. Asminderød-Grønholt kommune hørte til 2. valgkreds, Fredensborgkredsen. En kreds der strakte sig fra Kattegat ved Gilleleje i nord, syd om

Grib skov ud til Øresundskysten ved Humlebæk og ned til Rungsted over Hørsholm ind til Birkerød, den omfattede sognene Gilleleje, Søborg, Græsted, Mårum, Esbønderup, Nødebo, Asminderød, Grønholt, Karlebo, Hørsholm og Birkerød.

Der var til 1915 valg i enkelt-

Det sidste valg der afholdes i Vognportsgården er d. 7. maj 1915. På fotografiet fra dette valg ses på tribunen sognerådsformanden Jens Børgesen, kommunesekretær Seeger og slotsassistent Antonsen, de tre udgjorde valgkomiteen. Foran tribunen står blandt publikum den stedlige landbetjent, der skulle sørge for at alt gik rigtigt til og dæmpe eventuelle uromagere.

mandskredse, et valgsystem der i dag kendes fra England. Kun 1 kandidat blev valgt i hver kreds. Valgene blev afholdt på Fredensborg slot, stemmeafgivningen skete ved håndsoprækning. Nogle gange kunne der være tale om en kåring. Det fandt sted, hvis der kun var en kandidat opstillet, eller hvis den ene af kandidaterne opgav sit kandidatur under selve valghandlingen. Først ved valget i 1901 blev der hemmelig afstemning. Ifølge valgloven var der lige- og almindelig valgret, men der var en stærk begrænsning i denne valgret. En meget stor del af befolkningen var afskåret fra at deltage i valgene. „Fruentimmere, folkehold, fjolser, fattige og forbrydere“. I realiteten betød det, at ca. 14% af den danske befolkning havde stemmeret. At kvinder og tyende ikke fik valgret var en helt naturlig ting. Vi befinder os i det patriarkalske samfund, hvor manden i huset var den der bestemte over sin husholdning, han var „Herre over egen Dug og Disk“. Fattige kunne godt stemme ved valgene, men ikke hvis man havde fået fattighjælp fra det offentlige, som ikke var tilbagebetalt eller eftergivet. Ønskede man at stemme, skulle man før valget selv møde op hos myndighederne for at blive skrevet på valglisten. Valgdeltagelsen ved de første mange valg var meget lille. Ved enkelte valg afgiver kun 6% af de stemmeberettigede deres stemme.

Større begrænsninger kommer der, når vi taler om dem, der var

valgbare. Ved valget til Landstinget i 1850 var kun 8 fra kommunen valgbare. Det var de fremmeste personer i samfundet, Birke-dommer Kanceliraad Carl Wilhelm Quistgaard, Slotsgartner Rudolf Rothe, Praktiserende læge Palle Ferdinand Rothe, Gjæstgiver Ole Johansen Cold, Kammerherre Hofjægermester Carl Brun, Provst Wilhelm Benzien, Distriktskommisær Frederik Hammer og Gaardejer Jens Erlandsen.

Det første valg til Rigsdagen blev afholdt d. 4. december 1849. Der var ved den lejlighed stor diskussion om valgstedet. Sogneforstanderskabet syntes, at Fredensborg slot var det naturlige sted, da det stod tomt. Kuppelsalen blev foreslået og en ansøgning sendt til Indenrigsministeriet, der blev ikke givet tilladelse. I stedet blev der fra ministeriet foreslået en af kirkerne som valgsted. Nu var formanden for Sogneforstanderskabet provst Benzien, han skrev et harmdirrende brev til ministeriet:

„Hvor mange stemmer der end i Sogneforstanderskabet kunde rejses for Benyttelsen af Kirkerne til en aldeles verdslig og borgerlig Handling, der let kan blive uhyggelig og forargelig, dersom visse Insuniationer ret faar fremgang ogsaa her, maa jeg anse det for min Pligt paa det bestemteste at protestere, indtil jeg faar Befaling til at tie og tillade at Partimænds stridslystene Tale lyder fra dette Sted, hvor jeg er vant til i dybeste Fred at forkynde Guds Ord.“

Der blev herefter givet tilladelse til at benytte Rosen i damebygningen på slottet, men da der ikke var plads nok til alle vælgerne, flyttede man udenfor på havetrappen, en kold fornøjelse d. 4. december. De efterfølgende valg i 1853 og 1854 blev holdt i Kuppelsalen og Gardersalen. Herefter flyttedes valgene udendørs og blev afholdt i Vognportsgården ved slottet til 1915.

Ved valgene i 1850-erne er herugdømmerne Slesvig og Holstens forhold til Danmark det store spørgsmål. Generelt er der ikke nogen stor valgdeltagelse. En stor del af vælgerne havde endnu ikke opfattet deres demokratiske rettigheder; og det helt praktiske med stor afstand til valgstedet spiller givet også en rolle. Der var flere timers vandring fra Gilleleje til Fredensborg, og man skulle nå frem inden kl. 12, hvor valgbehandlingen fandt sted. Ved et par af valgene er der tale om kåring uden modkandidat; der er ikke på dette tidlige tidspunkt tale om partier, det nævnes hverken i grundloven eller valgloven.

Først ved valgene efter 1866, bliver der tale om en egentlig partidannelse. I krigen i 1864 havde Danmark tabt hertugdømmerne. Grundloven skulle derfor revideres. Der skete nu en begrænsning i den almindelige valgret, ikke mindst til Landstinget.

„Godsejerspolitikken“ bliver frem til 1901 den fremherskende. I Fredensborgkredsen er det partiet Højre der har magten i alle årene.

Ved valget i 1866 er der opstillet 3 kandidater, en skolelærer Bendiksen, fra Bondevennerne, der senere blev til partiet Venstre. Om ham skriver en vælger i et „flyveblad“, datidens valgplakater: *„Han er Vælgerne ganske ukendt, han kan være meget brav og velbegavet, han har saavidt vides, aldrig lagt for Dagen, at han besidder Dygtighed i andre Retninger end i sit Kald som Skolelærer. Men jo dygtigere Skolelærer han er jo mere uforsvarlig ville det være at rive ham ud af dette Kald. Det ville være en Uret mod den Kommune, der har kaldet ham, og som giver ham Løn, om vi hindrede ham i at opfylde sin Kontrakt og gøre Fyldest der, blot for at skaffe ham en Plads i Rigsdagen, hvor han næppe vil gøre nogen Nytte, men i hvert Fald ikke vil blive savnet“*. Den anden kandidat er kaptajn I. Grundtvig, han er medlem af Rigsdagen, men er samtidig fuldmægtig i Indenrigsministeriet, og der antydes da også, at han i visse tilfælde må være inhabil. Om ham siger flyvebladet: *„Han er som politisk Størrelse et fuldstændigt Nul, han er meget duelig til at ordne og arkivere Papirer. Hans Valgtaler og hans Rigsdagstaler er kun en mere eller mindre fersk Ragout paa gamle Dagbladsartikler, han er iblandt de aller ringeste Rigsdagsmænd.“* Den sidste kandidat er proprietær Brun til Borup, kandidat for partiet Højre: *„Det forekommer os at en saadan Mand bør være selvskrevet som Folkerepræsentant, saa snart*

han melder sig, og det kan aldrig være tale om at skyde ham til Side for en ubekendt og ubetydelig underordnet Embedsmand, han være Fuldmægtig eller Skolelærer, det er ikke almindelige Skolekunderskaber, det kommer an paa, men praktisk Erfaring og særlig Sagkundskab“.

I 25 år fra 1876 til 1901 var Fredensborgkredsen repræsenteret af godsejer Johannes Hage, Nivågård, ingen af Venstres kandidater i denne periode kan vinde over ham. Partiet gør ellers en del for at vinde valgene. I 1876 opstiller Venstre Dr. phil. E. Jessen, og der slås på de nationale strenge, da han skal præsenteres: „Han er efter alt hvad der høres om ham en paalidelig Venstremand, han har et godt Navn som Videnskabsmand, der ved sin Fædrelandshistoriske Disputats har hævdet sig et godt Navn, og vi faar nu se om Vælgerne vil foretrække Proprietærpolitikken frem for Videnskabsmanden, og der sluttes af med: „Han er Sønneson af den Admiral Jessen, hvis heltemodige Bedrift ved Sjællands Odde 1808 stedse igennem Digterens begejstrede Ord vil ligge varmt paa den danske Ungdoms Læber“. Venstre tabte valget. Dagen efter kan der læses i Amtsavisen: „Venstre har manøvreret godt. Det har efter vor Opfattelse vundet to Sejre, skønt udfaldet gik dem imod. Først naaede de at blive den Højremand kvit, som kalder det en Ulykke hvis en Venstremand blev valgt, skønt han selv tidligere var Venstremand; den Slags ærede Medborgere synes os

saa uklare, at de hellere maa sætte deres Lys under en Skæppe end paa en Lysestage. Der foruden fik Kandidaten 435 stemmer mod de 150 der kunne opnaas ved det forrige Valg“.

Johannes Hage havde hele kystens fiskerbefolkning bag sig, han viste stor interesse for fiskernes liv og var drivkraften og initiativtager, da Sletten havn skulle bygges i 1878. Han var formand for havnebestyrelsen til 1900. Efter et valg i 1882 står der i Frederiksborg Amtsavis: „Amtsraadsmedlem Hans Jensen anbefalede Venstres Kandidat, Gaardejer Jørgen Hansen Danstrup under stærke Afbrydelser (især af en Fisker fra Sletten, der opmuntredes svært hertil af nogle pæne Højrefolk), Forhandlingslederen optraadte meget energisk mod Dem.“

Ugerne forud for valget brugte partierne til at finde deres kandidater, også her kunne der naturligvis være kamp om at blive „nomineret“. Således i avisen fra 1876 hvor partiet Højre har to kandidat- emner, nemlig godsejer Hage og lærer Jensen fra Grønholt. Referat fra et valgmøde i Humlebæk 1876 fortæller: „I Fredensborgkredsen har Hr. Johannes Hages Tilhængere drevet Proprietærpolitikken så vidt, at hans Medkandidat fra Højre forleden Dag paa et Møde paa Humlebæk Kro maatte beklage sig over, at et Nummer af Højrebladet „Hørsholm Avis“ (der holder paa Hage) fremstillede Lærer Jensen paa en mindre heldig Maade.

Bogtrykker Kristian Kongstad, der boede på Stationsvej 7 i Fredensborg omkring 1900, prentede Danmarks Grundlov på pergament. Dette er en formindsket gengivelse af Kongstads udsmykning af titelbladet af den trykte grundlov.

Bladet havde faaet en mod hans Kandidatur rettet agitatorisk Udbredelse, da det var gjort til et Flyveblad og kolporteret fra Dør til Dør. Dirigenten Jægermester Brun Krogerup tog Fremgangsmaaden i For-svar. Han hævdede som det hedder i det nævnte Blad, at der intet fornærmeligt kan være i at et offentligt Blad blev udbredt blandt Folk“.

Tiden mellem 1866 og 1901 er forfatningskampens tid. Højre har magten på trods af, at Venstre har langt flere medlemmer i Folketinget. Det er tiden med de provisoriske finanslove, tiden med dannelse af de blå gendarmkorps og skytteforeninger. Også her i kommunen bliver der dannet skytteforeninger, således Dagløkke skytteforening i 1887. Den gamle smed fra Langstrup, Kristian Hansen skriver i sine erindringer fra 1977 om, hvordan hans far var bange for at miste kunderne fra Lerbjerggård og Nive mølle, fordi han stemte på Venstre. Han fortæller også, at teglværksarbejderne fra Nivå kom kørende gennem Langstrup på hestevogne udlånt fra Nivågård, på vognene var der hornmusik og man sang fædrelandssange. På samme måde er fiskerne fra kysten også blevet tilbudt kørsel til valgstedet. I 1908 stemmer smeden i Langstrup på „Rebellerne“, det var Det radikale Venstre, der skilte sig ud fra Venstre i 1905.

Et valg var en festdag, der betød meget for de handlende i Fredensborg. Vælgerne kom jo kørende til byen i hestevogn fra alle dele af

valgkredsen og opstaldede deres heste på den kro i byen, der var partiets højborg. Således havde partiet Venstre deres højborg på Asminderød kro. Fra et valg i begyndelsen af 1900-tallet refereres: Dagen før valgets afholdelse blev valgtribunen rejst og vognremiserne mange rum blev inddelt i båse. Ved indgangen til stemmeboksene var der opsat skilte med byernes navne og foran var der bord til listeførerne. Kl. 9 begyndte folk at strømme op i Vogngården, ivrigt snakkende og diskuterende hjemlige forhold. Så ankom sognerådsformanden sammen med kandidaterne og deres respektive stillere, der var garant for kandidatens brugbarhed. Der var også referenter fra de stedlige lokalaviser.

Nu begynder skuespillet med at sognerådsformanden oplæser valgdekretet og erklærer valget for åbent. Herefter får den enkelte kandidat ordet for at fortælle om sine synspunkter. Klapsalver, bu-råb og kommentarer flyver gennem luften, og man kan tydeligt høre hvor kandidaternes gruppe af vælgere har anbragt sig. Ind imellem må dirigenten bryde ind og påtale en talers eller en tilhørers uovervejede sprog. Når kandidatens tale er forbi, er det en af stillernes tur til anbefalinger. Herefter kan publikum stille spørgsmål til kandidaten. Efter talerne bliver valg-handlingen afbrudt for at holde frokostpause. Vælgerne går til deres højborg, ivrigt diskuterende deres kandidats fortræffeligheder og

modkandidatens uduelighed. Efter frokostpausen begynder så den egentlige valghandling, og derefter er der optælling af de afgivne stemmer. Når optællingen er slut, kan de, der har lyst, møde op og høre resultatet. Den sejrende kandidat træder herefter frem og bliver hyldet, han udtaler sin tak til vælgerne og udråber et leve for Gud, Konge og Fædreland. Efter valghandlingens afslutning samles partiernes vælgere i deres højborg og bliver beværtet på partiets regning. På gader og stræder mødes folk og drøfter valgets udfald. Hen på aftenen kan der godt være optræk til uroligheder, så der bliver lidt for landbetjenten at tage sig af. Nederst i rang af værtshuse stod Skovly, der lå hvor i dag rådhusets parkeringsplads er, her hændte det, at en for beskænket vælger føres til detentionen, der lå lige overfor.

Ikke mærkelig at de handlende i Fredensborg beklagede sig, da valget i 1915 blev omlagt til forholdsvalsvalg, og valgene herefter fore-

gik i de enkelte kommuner. Det var en indtægt for byen, der her gik tabt. Valgstederne i kommunen var herefter i mange år Asminderød kro og hotel Gylfe i Humlebæk.

Demokratiet havde nu fået fæste i befolkningen. Vælgerskaren var blevet fordoblet, kvinderne og tyende fik valget, og det skete uden de store sværdslag. Stort set alle kunne indse, at den ene halvdel af befolkningen ikke kunne afskæres fra at deltage i valgene.

Bent Skov Larsen

Litteratur:

Kristian Hvidt: Folkestyret i tiår og tegninger, udgivet i 1999

Sletten havn, udgivet i anledning af havnens 100 års jubilæum 1979

Læg om valg fra Fredensborg-Humlebæk lokalhistoriske arkiv

Fra Frederiksborg amt Årbog 1977

Billeder er udlånt fra Lokalhistorisk arkiv

Lokale Kunstnere

Karen Westman (1916-1970)

For Karen Westman var hverdagen en lige så stor inspirationskilde, som den var for hendes mand billedhuggeren Gunnar Westman, der døde i 1985.

Ofte har hun skildret ham i tegninger og træsnit, mens han stod og arbejdede ved sin kavalet eller tog sig et lille hvil i døråbningen. Landskabet på Fredensborgegnen er et andet yndet motiv. Og fra sine rejser til Paris, Rom, Marokko og Grækenland har hun hjembragt dejlige, ornamentale skildringer fulde af liv og naturglæde.

Karen Westman er født i Jena og fik sin første kunstneriske uddannelse i Leipzig 1936-1938. Men så måtte hun flygte for nazister-

nes jødeforfølgelser og slog sig ned i Danmark, hvor hun fortsatte sin uddannelse på kunstakademiet i København under professor Axel Jørgensen.

Hun giftede sig med Gunnar Westman i 1942 og fik sin debut på Kunstnernes Efterårsudstilling i 1943. Kort efter måtte hun igen flygte på grund af sin jødiske herkomst, denne gang til Sverige, hvor hun en tid boede hos billedhuggeren Bror Hjort.

I 1947 flyttede kunstnerparret til Asminderødgade 32, og her indrettede hun sit atelier på 1. sal, mens Gunnar fik værksted i stueetagen. Syv år senere flyttede de til huset og den store have på Hillerødvej 55, der efterhånden fyldtes med Gunnars mange skulpturer.

Deres to børn, etnografen Bror Westman, Kokkedal og billedhuggeren Lise Westman, Gudhjem, fik fra barndommen appetit på det fabulerende og kreative i tilværelsen fra forældrene. Karen skrev marionetkomedier, Gunnar skar sine figurer, og hele familien spillede teater og skyggespil med liv og lyst. I 1964 udkom „Digteren og hans mave“ i bogform, og skyggespillet „Den rejsende“ blev året efter hendes død udsendt på Gyldendals forlag.

Det ornamentale og lyriske element i Karen Westmans raderinger og farvetræsnit kommer især frem i de fremragende illustratio-

ner til Poul la Cours „græske digte“ 1958 og Frank Jægers digtsamling „Årets ring“ fra 1969.

Hverdagskunst i miniformat skabte hun, da hun tegnede „Sædemanden“ som frimærke i anledning af Det Kongelige Landhusholdningsselskabs 200 års jubilæum i

1969. Karen Westman døde alt for tidligt som 53-årig og blev begravet på Grønholt Kirkegård. Over hendes grav satte Gunnar Westman et stort relief, „Etagesengen“, som et udtryksfuldt billede på hendes kærlige omsorg for familien.

Ernst Turso

Ole Rømer og de lyse nætter i Fredensborg Slotshave

Der er altid smukt ved Thehusene i Fredensborg Slotshave, særligt en skyfri aften, når den dalende sol spejler sig i Esrum Søes overflade. To gange om året kan man (igen forudsat skyfrit vejr) opleve et særligt betagende syn: i dagene omkring den 5. maj og den 8. august står solen i Eremitagealleens forlængelse et øjeblik, inden den forsvinder bag Multebjerg ovre i Gribskov. Naturfænomenet er ikke blevet ringere af, at den nye Kongebro giver en flot kontrast til solvejen hen over søen.

I Universitetsalmanakken kan man læse, at 'de lyse nætter' henholdsvis begynder og slutter på disse datoer, og man har da også i Fredensborg og omegn i lange tider været overbevist om, at der er en sammenhæng mellem de lyse nætter og Eremitagealleen.

Litterært har det givet sig udtryk i Sophus Bauditz' fortælling *Omkring Ilden* fra 1908: *Det er nu allerede adskillige Aar siden, at jeg, sammen med tre gode Bekjendte, en Eftermiddag den 9de August tog med Toget fra Kjøbenhavn til Fredensborg. Vi vilde inde i Slotsparken se Solen gaa ned for Enden af Eremitage-Alleen, hvad den gjør to, tre Aftener om Aaret. Lund, Landskabsmaleren, og jeg havde tilfældigt seet det Aaret iforvejen og havde talt saa meget om det eiendom-*

melig betagende Syn, naar den gyldne Skive synker ned mellem Alleens ærværdige Linde og dukker sig hinsides Esrum Søens Vand...'

Da den nye Kongebro blev indviet i 1994, genfremsatte havearkitekten Annie Christensen i artiklen 'Ud hvor solen går ned'¹ en teori om, at den berømte danske astronom Rømer skulle være ophavsmænd til Eremitagealleen og det betagende fænomen. I sin gennemgang af den tyske havearkitekt C.C.L. Hirschfelds beskrivelse af Slotshaven fra 1780 fremdrog Annie Christensen et udateret kort fra Frederik V's Atlas² der viser egnen omkring Esrum Sø og Fredensborg Slots forgænger, Østrup.

Denne gård var blevet Christian V's ejendom i 1680, og her anlagde han en jagtgård³. På kortet ses tydeligt et system af veje ud fra Østrup, hvoraf én er den gamle vej fra Esrum og Tikøb over Endrup, som senere ved Slottets anlæg i 1720-erne blev omdannet til Brede Allé, mens bøndernes vej blev lagt uden om haven. De andre veje på kortet udgør en lidt uregelmæssig vifte ud fra et punkt, nærmest som de 'stjerner', man finder i parforcejagsvejene i Store Dyrehave og i Gribskov. To rester af egealleer i den nuværende Slotshave tolkes af kyndige folk som rester af alleer

fra Østrups oprindelige anlæg.

Kortet viser den samme stjerne som et tilsvarende kort fra 1720⁴ mens et kort fra 1680⁵ ingen stjerne har. Anlægget må derfor stamme fra Østrups første tid som jagtgård. Frederik Weilbach beskriver anlægget således: 'Stjernen, hvor senere Fredensborgs Hovedbygning blev lagt, fandtes allerede dengang, og der var ligesom nu Udkig gennem Skoven til alle Sider. Disse Skovveje fulgte omtrent samme retning som den nuværende Alleer; men det var egentlig blot udhugninger gennem Skoven for Jagtens Skyld.'

I sin beskrivelse af Hirschfelds spadseretur gennem parken en juldag i 1780 rekonstruerer Annie Christensen alleens historie således: 'Hvad Hirschfeld ikke kunne se i juni måned, og som man på hans tid formodentlig havde glemt alt om, er, at Eremitagealleen er udlagt sådan, at den netop rammer det punkt, hvor solen går ned den dag, 8. august, da de lyse nætter slutter. Den var blevet udlagt, inden der overhovedet var tænkt på Fredensborg. Historien bag er den, at Ole Rømer, da han kom hjem fra Paris, blandt meget andet blev direktør for Københavns gadebelysning. Den gang var man sparsommelig. Man fandt det unødvendigt at tænde lygterne i de lyse nætter. De lyse nætter er imidlertid et begreb, der er helt nøjagtigt defineret. Da Ole Rømer ville have orden i tingene, beregnede han helt præcis, fra hvilken dato til hvilken

dato de lyse nætte strakte sig i Københavns-området. Kongen eller måske den unge kronprins Frederik (IV) må derefter have fundet det morsomt at lade Rømer lægge en allé fra døren i det gamle Østrup mod netop det punkt, hvor solen går ned den 8. august, den dag de lyse nætter slutter. Symbolledede haveanlæg var ved at vinde indpas, og den unge prins havde netop besøgt solkongen, Ludvig XIV.'

Senere skulle alleen være blevet indarbejdet i Kriegers plan for det nye slots pragthave i 1720-erne, det anlæg vi kan se i dag.

Teorien om Eremitagealleen har altså følgende elementer: (1) alleen er ældre end Fredensborg og kan derfor meget vel stamme fra 1680-erne; (2) planen er udført af Ole Rømer; (3) Ole Rømer har villet markere de lyse nætters slutning - og som følge heraf også de lyse nætters begyndelse; (4) når solen går ned i alleens forlængelse, skal lygterne igen tændes ved nattetide i København.

Med belæg i sit fund gengiver Annie Christensen hermed en historie, som længe har verseret i Fredensborg, men som (såvidt jeg ved) først findes på skrift i den her citerede form. Læsere, der vil bevare deres barnetro bør standse her, for efter min bedste overbevisning må man ved en nøjere undersøgelse af de fire punkter henviser den astronomiske allé til mytologien.

Alleens alder

Det er vanskeligt at tolke detaljer på det udaterede kort, der er tegnet uden den præcision, vi er vant til fra Videnskabernes Selskabs kort fra slutningen af 1700-tallet, men der er ingen tvivl om, at der går en allé ned mod søen. Dens retning svarer dog ikke særlig godt til den nuværende Eremitageallé, der på den anden side af søen rammer den såkaldte skinallé i Pibervangen. På det udaterede kort rammer den tilsvarende allé ca. 1 km nordligere. Hvis kortet viser en allé med samme retning som Eremitagealleen, er kortet meget upræcist, men vejen er der og må have været der i 1680-erne. Fredensborg Slots måske kyndigste beskriver, Jan Steenberg⁶, var temmelig skeptisk

m.h.t. en direkte sammenhæng mellem vejene gennem Østrups nu forsvundne have og stutterivange og alleerne i Kriegers store anlæg, som stort set er identisk med det nutidige. Steenbergs skeptiske holdning er gentaget af andre⁷, men ingen af kritikerne har tilsyneladende taget hensyn til kortenes klare vidnesbyrd. Steenberg gør dog opmærksom på, at parforcejagternes stjerner altid er i 45 grader, mens Kriegers 7 alleer er i 30 grader. Jan Steenbergs argument om parforcejagtvejenes 45 grader behøver ikke at være sandt. Hvem siger nemlig, at Østrups anlæg var et parforcesystem? Hvis det var, ville dets korte veje ned til søen ikke have været til megen nytte på en jagt - særlig ikke, da vejene til-

Kort fra Frederik Vs atlas

syneladende gik gennem stuttede-riets vange med et af de allerfine-
ste stod: det hvidfødte.

Ole Rømer

Ole Christensen Rømer (1654-1710) stammede fra en købmands-familie i Århus, men kom som 17-årig til Københavns Universitet, hvor han under professor Erasmus Bartholins kyndige vejledning gjorde store fremskridt i matematik og astronomi, så store at han fik lov at være med i forarbejdet til en udgivelse af Tycho Brahes observationer. Projektet strandede på økonomiske problemer ved Frederik III's død, men fik nye muligheder fra en uventet kant, da Abbé Picard i 1671 kom til København som udsending fra det nyoprettede franske Videnskabernes Selskab, som var den franske solkonge, Ludvig XIV's prestigefyldte forsøg på at hævde fransk kultur og videnskab i 1600-tallets Europa. Formålet med Picards rejse var at bestemme beliggenheden af Tycho Brahes observatorium på Hven (der jo i mellemtiden var blevet svensk), og unge Rømer viste her for første gang sine videnskabelige evner, som Picard ikke var sen til at forstå og udnytte. Ole Rømer blev med Christian Vs nølende billigelse sendt med Picard og Tycho Brahes manuskripter til Paris, hvor han levede som medlem af *Académie des Sciences* i ti år. Her gjorde han i 1676 sin verdensberømte opdagelse af, at lyset bruger tid til at passere gennem rummet. Da man

hidtil have haft den modsatte opfattelse, brugte han udtrykket 'lysets tøven' for at beskrive konsekvenserne af sin opdagelse. Det blev dog til mange andre teoretiske og mere praktiske landvindinger under opholdet, som skaffede ham venner fra hele det lærde Europa⁸ og gav ham erfaring i nivel-
lering og vandforsyning i forbindelse med bygningen af fontænerne i Versailles.

Efterhånden blev det dog Christian V for meget. Han havde brug for Rømer til mange ting hjemme i det teknisk set tilbagestående Danmark, og da Rømer ikke havde reageret på udnævnelsen til professor og 'kongens matematiker' (og et par høflige henstillinger gennem den danske ambassadør), sendte kongen d. 31.7. 1680 følgende hvasse brev på tysk. Efter falbeladerne med 'de venders og goters' lyder det således i nudansk oversættelse: '*... eftersom Vi allernådigst har kaldet og antaget dig som professor i matematik ved Vort herværende akademi, og Vi derfor regner det for nødvendigt, at du til forrettelse af Vor tjeneste ufortøvet indfinder dig her, da er det hermed Vor allernådigste vilje og befaling, at du hurtigst muligt forføjer til hertil og forretter den dig pålagte funktion i overensstemmelse med Vor ovennævnte, dig tildelte bestalling. Hvorefter du haver dig at rette...*' Der var ingen vej udenom, og Rømers svar til kongen (dateret Paris d. 10. september 1680) viser klart, at beskeden er forstået: 'Stor-

mæchtigste Konge, allernaadigste Herre, Eders kongelig Majestets naadigste ordre om at forføye mig hiem med det forderligst, skal ieg med allerunderdanigst lydighed och fyrrighed arbejde paa at efter komme, som det eniste och høyeste mig i ald værden er angelegen...' I foråret 1681 begyndte Rømers arbejde som kongelig embedsmand, der først sluttede ved hans død i 1710, afbrudt af en længere rejse til flere europæiske lande i 1686-1688.

Der er bevaret uhyre mængder af arkivalier, som belyser Ole Rømers arbejde⁹. Der er ingen tvivl om, at der stadig kan gemme sig ting og sager i arkiverne, men det er dog alligevel påfaldende, at ingen tilsyneladende nogensinde er stødt på noget skriftligt bevis på, at Ole Rømer skulle have beskæftiget sig med Østrups haveanlæg. Annie Christensens kilde til Rømers arbejde med alleerne på Østrup er *Gyldendals Egnsbeskrivelser, Nordsjælland*¹⁰, hvor der står: '... På ny i Kronens eje 1678 lod Christian V skoven Østrup Vang indhegne til dyrehave og foretog, ligesom i Gribskov og Store Dyrehave, ved Ole Rømer's hjælp en stor stjerneformet udhugning, der skulle tjene som orienteringssystem under parforcejagten. I selve 'stjernen opførtes senere slottet, og jagtvejene blev til alléer i slots-parken.' Umuligt er det naturligvis ikke, men lidet sandsynligt, særligt når man tænker på, at det i så fald skulle være sket i de aller-

første år efter hans hjemkomst, hvor han havde nok op at gøre med store projekter: udregning af hollandske skibes tonnage, når de sejlede tømmer fra Norge, indførelsen af et landsdækkende mål- og vægtsystem osv. osv. Hermed skulle man tro, at Ole Rømer var skrevet ud af Nordsjællands historie, men det er han ikke! Se nærmere nedenfor.

De lyse nætter og Københavns belysning

Fra 1686 er der bevaret en nøje beskrivelse af regulativet for Københavns endnu ganske nye gadebelysning¹¹. De 523 kobberlamper på høje stænger skulle betjenes af byens vægttere, der kun skulle tænde for det dyre islandske tran, når det var mørkt nok, hvilket var en time efter solnedgang, dog ikke ved klar fuldmåne og ikke i perioden 1. maj til 31. august. Lederen af lygtevæsnet var Johan Huusmann, som i 1679 afstak de første retningslinier og i 1686 tillige udgav en tabel over lygtetændigstider 'Regular-Tavle om de kongl. Stadens Laterner her udi Kiøbenhavn, paa hvad Timer de skal antændes, brænde og udslukkes...'. I disse år arbejdede Rømer bl.a. med at anlægge Strøget, men lygterne synes han ikke at have haft noget med at gøre. Det fik han først i forbindelse med udvidelsen af direktionen for Københavns Kanal- Brand- og Lygtevæsen ved kongelig ordre af 14. januar 1696¹².

I forbindelse med Eremitage-

alleen er datoerne 1. maj og 31. august også interessante. Der er ingen forbindelse mellem lygte-tænding og den præcise dato for de lyse nætter. Af gode grunde: begrebet de 'lyse nætter' eksisterede formentlig slet ikke. Det kræver en nærmere forklaring. I astronomien har man lige siden middelalderen diskuteret begrebet tusmørke, og arabiske astronomer fastlagde, bl.a. af hensyn til overholdelse af forskrifter i Koranen, tusmørket som den rest af lys, som atmosfæren reflekterer fra solen, når den er mindre end 18 grader under horisonten. Gradtallet har svinget lidt: Tycho Brahe fastsatte det formentlig til 16 grader (og hvis Ole Rømer var blevet spurgt om tusmørket, havde han formentlig angivet dette tal), men dette 'astronomiske tusmørke' havde ingen praktisk betydning for andre end astronomer, der hermed kunne angive, hvornår de klareste himmellegemer først lod sig se. For bønder og andet godtfolk havde det ingen interesse, og i Universitetets almanak, som Ole Rømer i en årrække redigerede og gav et helt nyt udseende, stod der intet om 'de lyse nætter'. Faktisk tror jeg, at udtrykket stammer fra 1800-tallets romantiske litteratur. Det er ganske sigende, at det første belæg i *Ordbog over Det Danske Sprog* for 'de lyse nætter' er et Grundvigcitat, og en henvisning til Universitetsalmanakken fra 1861, skønt ordbogen registrerer alle danske ord på skrift fra ca. 1700. En henven-

delse til ordbogsredaktionen og dens righoldige seddelkartotek bekræftede denne antagelse. I en artikel¹³ har sprogforskeren Johannes Brøndum Nielsen redegjort for begrebets historie og påviser, at det første gang findes i Videnskabernes Selskabs Ordbog under 'lys' (trykt 1820). I 1830-erne er det meget populært; Brøndum Nielsen citerer Thomasine Gyllembourg, H.C. Andersen og Grundtvig. I vort århundrede er Thøger Larsens *Danmark, nu blunder den lyse Nat* vel det kendteste eksempel. Sagt på en anden måde: Ole Rømer ville lige så lidt som Deres Majestæter Christian V og Frederik IV og formanden for Københavns vægttere have vidst, hvad 'de lyse nætter' er for noget.

Foreløbig konklusion

Mens teorien ikke helt kan afvises m.h.t. Østrups oprindelige haveanlæg, og Ole Rømer teoretisk kan have haft noget med dette anlæg at gøre (selv om det ikke er sandsynligt), får mangelen på begrebet 'de lyse nætter' korthuset til at ramle. Om Sophus Bauditz' bemærkning om det dramatiske tidspunkt for hans historie ('adskillige Aar siden') bunder i en virkelig begivenhed eller ej, får man aldrig at vide. Det er på den anden side meget sandsynligt, at Bauditz rent faktisk har observeret fænomenet på broen, som han var meget glad for¹⁴. Bauditz' novelle er, såvidt jeg kan se, den ældste angivelse af, at alleen har noget med astronomi at

gøre. Forfatteren har åbenbart ikke overvejet, at fænomenet også må optræde tidligere på året, og han nævner ikke 'de lyse nætter' – for slet ikke at tale om Ole Rømer. Hvis denne iagttagelse er rigtig, kan vi indkredse Rømer-myten tilblivelse til engang i dette århundrede, og med den mulige fejlhuskning in mente sandsynligvis til 1970-erne.

Alligevel Ole Rømer

Dette betyder dog ikke, at Ole Rømer ikke godt kan have besøgt Østrup. Jan Steenberg har i sin bog om Frederiksborg Slot¹⁵ udledt af slotsregnskaberne, at Ole Rømer hyppigt befandt sig på Frederiksborg efter 1682. Rømer, der havde lært kunsten at lave springvand i

Versailles, blev ansvarlig for hjortespringvandet, som blev opstillet i søen, og den forsigtige Steenberg antyder desuden muligheden af, at Rømer også skulle have været indblandet i anlægget af Frederiksborg Slotshave i dens ældre skikkelse, ligesom han blot strejfer muligheden af, at Rømer skulle have været med ved anlæggelsen af nogle af parforcejagtvejene. At Rømer kan have været aktiv med udhugningen af vejene i Store Dyrehave er dog udelukket: Stjernen i vejnettets midte bærer Christian V's monogram og året 1680. På dette tidspunkt var Rømer stadig i Paris.

Andre er mindre forsigtige og tilskriver ham også opmålingen af landevejene, matrikuleringen i

1683 og stort set alle forbedringer i staden København, herunder guldæblerne i Caritas-springvandet på Gammeltorv. Regnskaber viser dog, at han faktisk var involveret i andre projekter i Nordsjælland: i forbindelse med Hammermøllens anlæggelse i 1681 blev Ole Rømer tilkaldt¹⁶, og også ved Mølleåens regulering i 1690 kaldte man på eksperten¹⁷.

Arbejdet med Rømer-arkivalierne har frembragt et meget mystisk og ikke fuldt forklaret indicium på hans tilstedeværelse i eller nære tilknytning til Frederiksborg. I eftersommeren 1994 fandt museumsleder Claus Thykier ved et tilfælde på Det Kongelige Bibliotek fire læg, der tydeligvis engang havde siddet inde i Ole Rømers bevarede notesbog, *Adversaria*¹⁸, som han indførte alle mulige ideer og beregninger i - på et kaudervælsk af dansk og latin. Lægget var af gode grunde adskilt fra selve bogen, for på lægget stod selve koden til en hemmelig chifferskrift, som Ole Rømer havde opfundet formentlig til kongens brug¹⁹. I diplomatiet havde man brug for ubrydelige koder, og kongen har naturligvis bedt sin 'kongelige matematiker' om at udarbejde en chifferskrift, som kunne bringe meddelelser frelst igennem fra fx Stockholm, uden at svenskerne kunne tyde brevet.

Efter selve nøglen følger der på arket nogle prøver i klarskrift og i kode, og midt mellem Fadervor og datoer fra 1690 kommer følgende uden nærmere forklaring:

Exempel med næsten alle bogstaverne udi

Kom fra fridrichsborg dend 3 Vi drog til fridrichsborg dend 4 De: fangede 2 hiorte ... och ... och kom hiem d. 8 fant posten kommen och fich bref fra engeland

Har Rømer virkelig været på jagt på Frederiksborg i december 1690, eller har han af en eller anden grund haft adgang til kongens egen dagbog eller noget tilsvarende? Christian V's dagbog er bevaret og indeholder indførsler, der ligner Rømers kode-eksempel til forveksling²⁰. Har Rømer og kongen moret sig med at skrive i kode - eller er det et eksempel, som skal overbevise majestæten om kodens ubrydelighed? Vi ved det endnu ikke, men i denne forbindelse kan det overraskende fund minde om, at man skal være yderst forsigtig med at være alt for definitiv, når man skal prøve at klarlægge fortidens menneskers gøren og laden.

Den gode historie

Én ting er sikkert: Rømer har ikke blot været aktiv og effektiv i København, og samtiden og eftertiden har beundret ham som et universalgæni. Når så mange teknisk snilde opfindelser tilskrives ham uden nogen egentlig begrundelse, er det blot et eksempel på et velkendt historisk-mytologisk fænomen: store personligheder suger i eftertidens bevidsthed bedrifter til sig, som andre i virkeligheden er

ansvarlige for, eller (som i tilfældet Rømer) aldrig har eller kan have fundet sted. I historien om den astronomiske allé er der flere momenter, som kendetegner det gode, lokale sagn: betydningsfulde mennesker har engang for længe siden sat deres spor dér, hvor man selv bor; deres påståede gøren og laden forklarer et ejendommeligt fænomen, som man selv kan iagttage og fremvise for andre; historien kan hele tiden udstyres med nye detaljer (lygtemændene i København), hvorved fænomenet får en betydning, der rækker ud over lokalsamfundet. I dette tilfælde er det måske bare en almindelig fejlhuskning, der har udløst en fabelagtig historie om den geniale astronom og Christian V, der ville lege solkonge på sin jagtgård. Det er den slags stof myter til alle tider er blevet gjort af - og det er egentlig lidt ærgerligt, når det viser sig, at der ikke er noget indeni.

Chr. Gorm Tortzen

Noter

1) Annie Christensen: 'Ud hvor solen går ned' side 18-25 i Chr. Gorm Tortzen (red.): *En Kongebro til Prinsen*. Bevaringsforeningen 'Fredensborg' 1994. Annie Christensen havde allerede været inde på tanken i artiklen 'Fra fortid til nutid -aksen gennem Fredensborg Slotshave' i Chr. Gorm Tortzen (red.): *Fredensborg Slotsgade - en kongevej i sølvbryllupsgave*. Bevaringsforeningen 'Fredensborg' 1992. Begge

bygger på Annie Christensens grundige artikel 'Alleerne og haven omkring Fredensborg Slot' i: *Fra Kvangård til Humlekule* 12 (1982) side 7-61.

2) Bind 37, nr. 11. (Det Kongelige Biblioteks Kort- og Billedsamling).

3) Fr. Weilbach: Fredensborg Slot udg. af Frederiksborg Amts Historiske Samfund (1928) side 7ff.

4) Det berømte 'rytterkort' er ofte gengivet, bl.a. i 1. udg. af Valdemar Seegers *Fredensborg* (1915) side 3.

5) Kortet er bl.a. gengivet i Niels Kristian Steensberg: *Kongens Skove. Skovene i Frederiksborg Amt fra 1500-tallet til moderne tid og Det Kongelige Frederiksborgske Stutteri*. Udgivet af Frederiksborg Amt 1992.

6) Jan Stenberg: *Fredensborg Slot. Monumenter og Minder. Tiden 1720-1796* (1969) side 17-21 og dertilhørende noter.

7) Hakon Lund: *De kongelige lysthaver* (1977) s. 122 og Bente Scavenius: *Fredensborg Slotshave* (1997) side 16.

8) Sammen med Per Friedrichsen har jeg i 4-5 år været i gang med at samle og oversætte alt bevaret materiale til belysning af Ole Rømer som videnskabsmand. Hans breve, videnskabelige afhandlinger og et udvalg af dokumenter, der belyser hans arbejde, vil forhåbentlig om et årstid foreligge i en dansk oversættelse udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

- 9) I trebindsværket Claus Thykier (red.): *Dansk astronomi gennem firehundrede år* (1990) har Per Friedrichsen givet den hidtil største samlede Rømer-bibliografi (III.351-431).
- 10) Bent Rying og Gregers A. Jensen (red.): *Nordsjælland og omliggende øer. Gyldendals Egnsbeskrivelser* (1972/1979) side 167. Forfatteren til det pågældende afsnit, arkivar Flemming Jerk oplyser, at han ingen erindring har om oplysningens proveniens. Jeg gætter på, at den stammer fra en fejlhuskning eller forveksling af oplysningen hos Jan Steenberg: *Christian IV's Frederiksborg* (1950) side 139 med note.
- 11) V. Fausbøll: *Vægter-Versene i deres ældre og yngre Skikkelse* (1852) side 13; Carl Bruun: *Kjøbenhavn* (1890) II side 272f; H.C. Bering Liisberg: *København i gamle Dage* (1901) side 324.
- 12) Sjællandske Tegnelser 1696-1697, nr. 8 fol. 7. Iflg. Aksel V. Nielsen: *Ole Rømer* (1944) side 160 skete udnævnelsen allerede i 1694. Dette kunne være identisk med en befaling af 13. marts 1694, hvoraf det ikke klart fremgår, om Ole Rømer allerede da indtrådte i direktionen.
- 13) Frederiksborg Amts Avis den 8.5. 1949 under rubrikken *Vort Sprog*. Jeg takker ordbogsredaktør Henrik Andersson for denne vigtige henvisning.
- 14) Se Bauditz' artikel 'Fra Kongebroen', aftrykt i *En Kongebro til Prinsen* (1994) side 4-7.
- 15) Jan Steenberg: *Christian IV's Frederiksborg* Udgivet af Frederiksborg Amts Historiske Samfund (1950) side 139 med note (sml. bemærkningen ovenfor note 10).
- 16) Victor Thalbitzer: 'Hellebæk i ældre Tider' *Fra Frederiksborg Amt* 1929, s. 29.
- 17) Jan Møller: *Mølleåen* (1992) side 38.
- 18) *Ole Rømers Adversaria* udg. af Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab ved Thyra Eibe og Kirstine Meyer (1910).
- 19) Ole I. Franksen: 'De hemmelige passager i Ole Rømers notesbog' i: Claus Thykier (red.): *Ti Rømer Facetter* (1989) side 37-76. Artiklen er skrevet før fundet af Rømers kode.
- 20) Christian V's dagbøger er udgivet af Chr. Molbech i *Nyt Historisk Tidsskrift I-II* (1847-48).

Husk at gemme!

Opmærksomheden omkring det at bevare gamle fotografier og eventuelt indlevere dem til kopiering eller opbevaring på det lokale biblioteks lokalhistoriske arkiv, er heldigvis ved at være så indgroet hos de fleste mennesker, så næsten alt, hvad der dukker, op bliver bevaret.

Anderledes forholder det sig med mere ubetydelige sager, som dog i rette sammenhæng også kan være med til at illustrere erindringer fra en svunden tid. Her tænkes på forskellige former for forældede regnskabsbilag fra lokale handlende og håndværkere. Man kunne tænke sig, at sådanne bilag og tilsvarende sager kunne indgå i et specielt lokalhistorisk erhvervskartotek, hvor man samlede oplysninger om de forskellige erhvervsdrivende, der gennem årene har været i byen.

Hvis du mener at ligge inde med noget i den retning, er du meget velkommen til at rette henvendelse til bibliotekernes lokalhistoriske arkiv eller Lokalhistorisk Forening, der så vil tage sig af en eventuel sortering og drage omsorg for arkivering.